

STANOVNIŠTVO DARUVARSKO-PAKRAČKOGA KRAJA

Populacijsko-geografski aspekt regionalne problematike

Zlatko Pepeonik

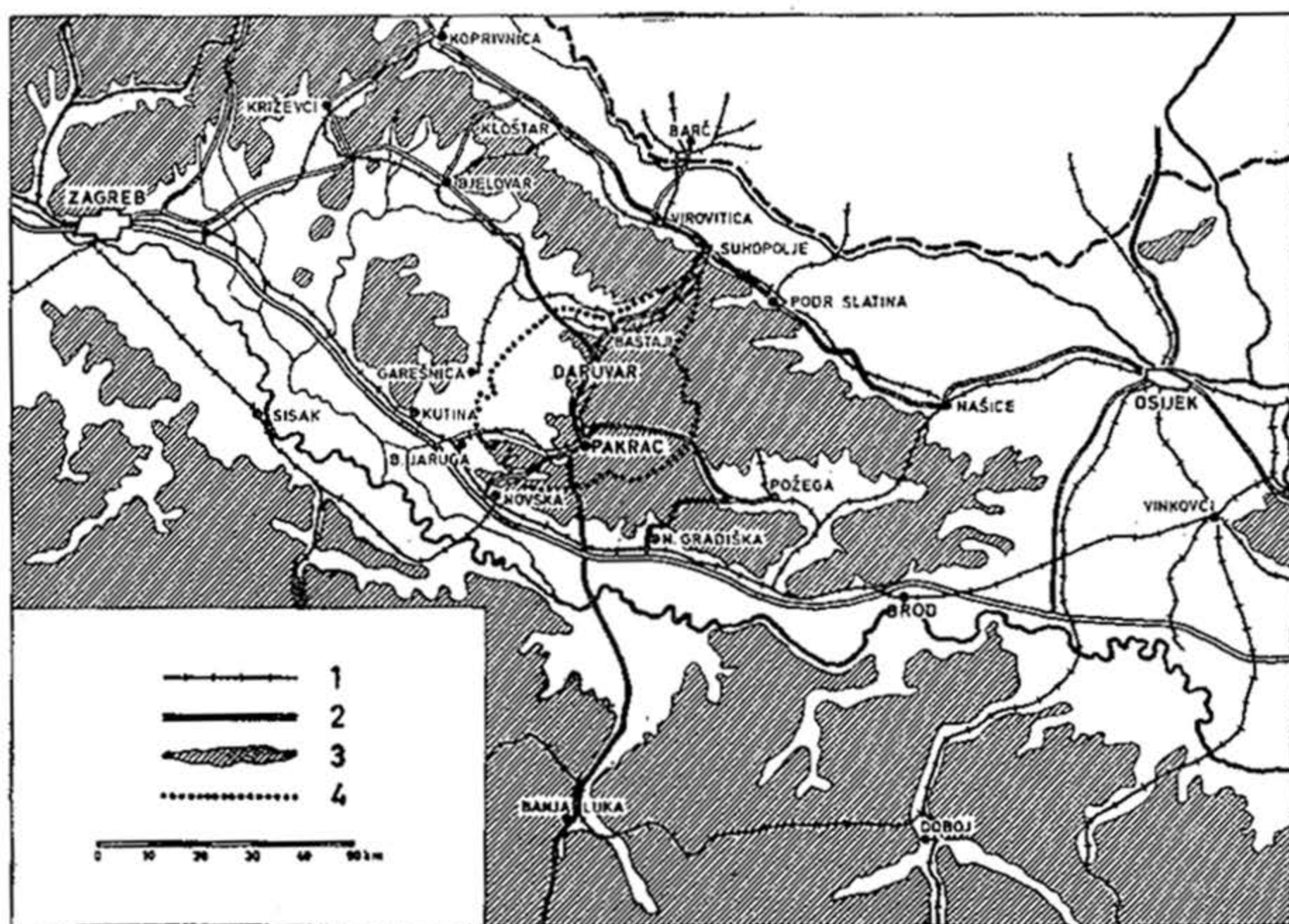
U v o d

Kraj, čije je stanovništvo obrađeno ovim radom, ne predstavlja posebnu prirodnu regiju pa nema ni svojeg užeg regionalnog imena. U literaturi, osobito starijoj, nazivan je Mala Vlaška¹, a kasnije zapadna Slavonija. Ovo ime i danas živi u narodu cijelog obrađivanog prostora. Riječ »zapadna« pokazuje da je ovaj kraj izdvojen samo kao dio veće cjeline, s kojom danas ima zajedničko još jedino historijsko i sve manje upotrebljavano ime, a koje samo govori dokle su Turci uspjeli duže vremena zadržati osvojene hrvatske zemlje između Save i Drave.

Da bi se izbjegao sve manje prihvatljiv povijesni naziv kraja, u ovom je radu po dva manja, ali za njega važna gradska centra, nazvan daruvarsko-pakračkim krajem.

Granice obrađivanog prostora poklapaju se s granicama današnjih općina Daruvar i Pakrac. Prolaze na sjeveru najistočnijim obroncima Bilogore, na istoku Papukom i Psunjom, na zapadu Ilovom i na jugu pobrđem koje ga odvaja od doline Save (Sl. 1). Unatoč gorskom bedemu na istoku i pobrđu na sjeveru i jugu, kraj je preko prijevoja dobro prohodan prema tim stranama svijeta, dok je prema zapadu i jugozapadu potpuno otvoren, što mu je omogućilo, a i danas omogućava, dobro komuniciranje s okolnim prostorom, što je sigurno uz prirodne uvjete utjecalo na njegovu ranu i dobru naseljenost. Historijski je uvjetovano odvajanje od sličnog prostora na zapadu jer je Ilova 143 godine bila granica između Au-

1) Đ. Szabo: Prilozi za povijesnu topografiju Požeške županije, Zagreb, 1935, p. 3

Sl. 1 Topografska karta daruvarsko-pakračkoga kraja.
1 — željezničke pruge, 2 — važnije ceste, 3 — apsolutne visine iznad 200 m, 4 — granica kraja

Fig. 1. Topographic map of the Daruvar-Pakrac area
1 — railways, 2 — the more important routes, 3 — heights above 200 m, 4 — boundary of the region

strije i Turske i, začudo, kao po tradiciji, ostala još i danas granica kod administrativno-teritorijalne podjele na općine.

Kao osnova za rad i usporedbu poslužili su podaci posljednjeg popisa stanovništva iz 1961. Tada je na tom prostoru bilo pet općina: Daruvar, Miokovićevo, Uljanik, Pakrac i Pakračka Poljana. U to vrijeme, a i danas, ovaj kraj ima 13 matičnih ureda, 93 katastarske općine i 139 naselja, od kojih su samo Daruvar i Pakrac gradska (Sl. 2).

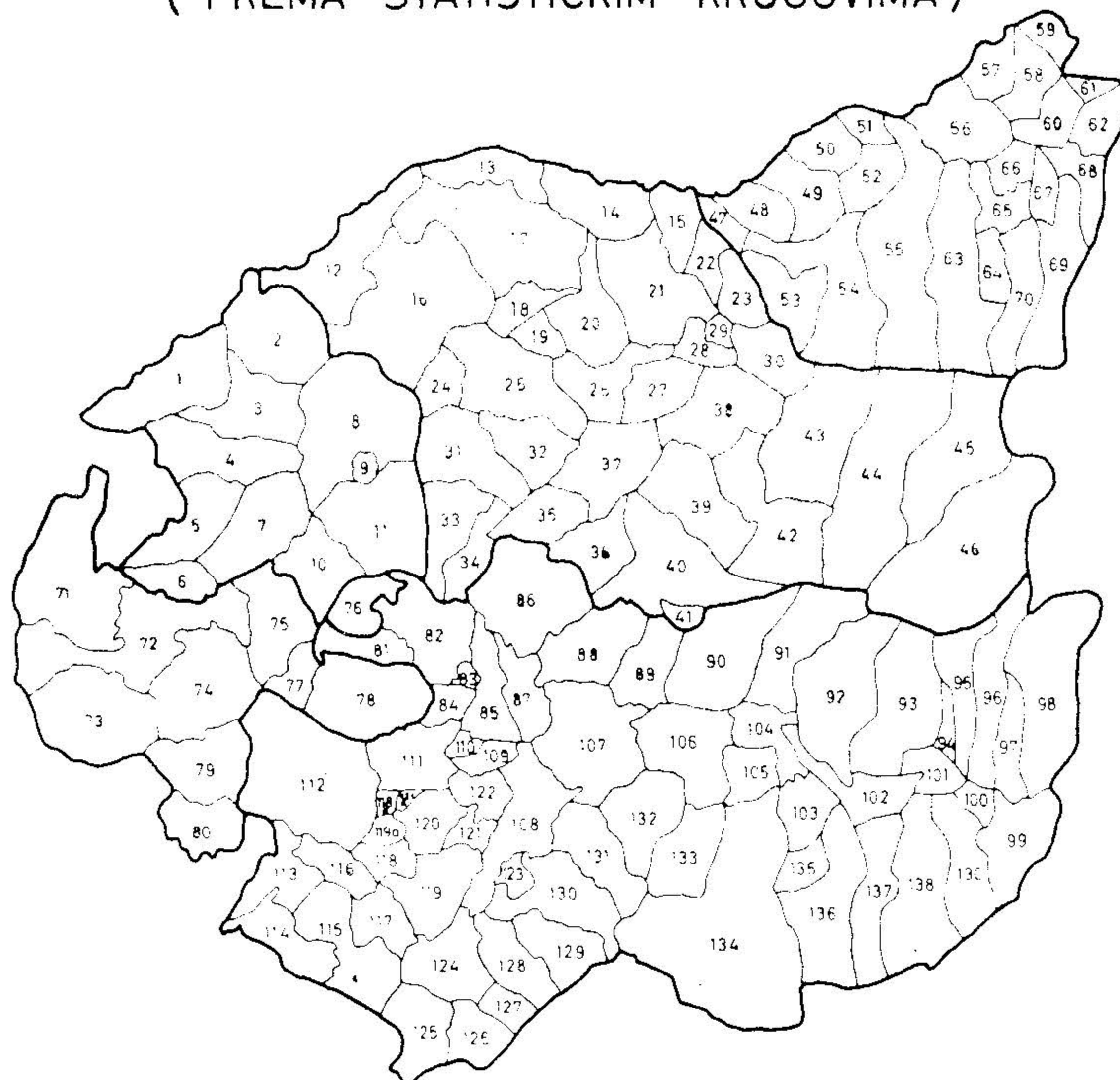
Površina čitavog kraja iznosi 1 172 km². U njemu je 1961. živjelo 67 182 stanovnika ili 57,3 na km².

Iako površinom relativno malen, daruvarsko-pakrački kraj obiluje razlikama i suprotnostima, kako u svom izgledu tako i stanovništvu. To je jedan od krajeva s najvećom nacionalnom šarolikošću u našoj zemlji. Kako je došlo do takvog stanja te kakve su osobine današnjeg stanovništva, pokušat ću objasniti ovim redom.

Prirodni uvjeti kraja i tok naseljavanja

Otvorenost i prohodnost obrađivanog kraja omogućile su njegovo naseljavanje od najstarijih vremena, a današnje prometnice

PREGLED NASELJA DARUVARSKO-PAKRAČKOG KRAJA
(PREMA STATISTIČKIM KRUGOVIMA)

Sl. 2 Pregled naselja daruvarsko-pakračkoga kraja s površinama prema statističkim krugovima.

Fig. 2. Survey of places of the Daruvar-Pakraec area with acreage according to statistical circles.

omogućavaju lako komuniciranje s okolnim prostorom. Zanimljivo je pogledati u kolikoj su mjeri pojedini elementi prirodne sredine i historijski događaji utjecali na razlike u naseljenosti u pojedinim dijelovima kraja.

Od elemenata prirodne sredine dominantno značenje ima reljef, koji neposredno ili posredno utječe na lokalne klimatske razlike, na vodne prilike, tlo i rasprostranjenje prirodne vegetacije.

U reljefu cijeloga kraja karakteristične su tri međusobno različite cjeline što se stepeničasto dižu od zapada prema istoku.

Na zapadu najnižu i najužu stepenicu čine aluvijalne ravni Ilove i njenih potočnih pritoka. To je za naseljavanje najnepovoljniji prostor, pa jedino na ocjeditijem zemljištu oko gornjih i srednjih tokova potoka ima nekoliko naselja. Ipak treba napomenuti da su upravo na aluvijalnim ravnima dijelovi najvećih naselja ovoga kraja: Daruvara, Pakraca, Lipika i Sirača.

Drugu i najprostraniju stepenicu u reljefu čine pleistoceni šljunkoviti ravnjaci, na koje se k istoku i jugu nadovezuju terciarni brežuljci. Ovi dijelovi su zbog ocjeditosti, blagih oblika i najplodnijeg tla najpovoljniji za naseljavanje, i zato je razumljivo da je na njima i najveća gustoća naseljenosti. Iako zauzimaju svega oko 45% površine cijeloga kraja, imaju oko 70% naselja i 80% stanovnika.

Treća, najviša, također prostrana stepenica, nalazi se na krajnjem istočnom dijelu: čine je zapadne padine Papuka i Psunja. U sastavu sjevernijeg Papuka prevladavaju uglavnom trijaski dolomiti, a kod Psunja razni paleozojski škriljevci, brusilovci i gnajsi. Padine obiju gora dobro su pošumljene. Krčevine i naselja na njihovim zapadnim padinama, koje pripadaju daruvarsko-pakračkom kraju, velikim se dijelom nalaze na visini od oko 400 m; 5 najviših sela su čak iznad 500 m visine. Broj naselja na tim padinama relativno je velik, ali broj stanovnika malen. To se najbolje vidi iz podataka da taj prostor ima oko 20% naselja, a svega broji oko 10% stanovništva cijeloga kraja. Koliko je na aluvijalnim ravnima jače naseljavanje sputavalo močvarno zemljište, toliko ovdje smeta visina, strmije padine i slabija, ispranija i kiselija tla.

Daruvarsko-pakrački kraj je područje tople, vlažne klime. U odnosu na susjedne prostore, ne postoje neke veće klimatske razlike ili posebnosti. Viši dijelovi Psunja i Papuka utječu na oslobađanje većih količina padalina, pa je srednja godišnja količina ovdje nešto veća nego u susjednim nižim dijelovima. Reljef analogno tome utječe i na razlike u temperaturama. Međutim, nedovoljan broj meteoroloških stanica kao i kratkoća motrenja onemogućuju nam donositi zaključke u kolikoj je mjeri klima s pojedinim svojim elementima utjecala na naseljenost pojedinih dijelova ovog kraja. Ipak se može zaključiti da je klima u kompleksu prirodnih elemenata pružila veoma povoljne mogućnosti za rast prirodne, osobito šumske vegetacije, s jedne, i razvoj poljoprivrede s druge strane, a preko toga i naseljenosti u najvećem dijelu ovoga kraja.

Mnogo neposrednije je na razlike u naseljenosti ovog prostora utjecala voda. Dovoljna količina padalina i stare vododržljive stijene u istočnom dijelu uvjetovali su više stalnih i vodom bogatijih tokova. Svojom dužinom (85 km) i bogatstvom vode prednjači spora i granična Ilova, ali su za stanovništvo privlačniji i povoljniji njezini lijevi pritoci, svi iz ovoga područja. Oni su osobito u svom gornjem i srednjem toku mnogo brži, s povoljnijim i neplavljenim,

visokim dolinskim ravninama, pa je položaj za naseljavanje uz njih još i danas privlačan. To je, bez sumnje, u prošlosti igralo mnogo važniju ulogu kako zbog lakše opskrbe vodom tako i zbog korištenja njene pokretačke snage. Taj dio je, za razliku od pustih, močvarnih aluvijalnih ravni oko donjih tokova, danas dobro naseljen prostor.

Za različitu naseljenost kraja važnu ulogu imalo je tlo i biljni pokrov. Tla su izdašna i sloj im je debeo i na strmim padinama gorra. Najprostranije i najvrednije je parapodzolasto zemljište, koje se razvilo na pleistocenim ravnjacima i tercijskim brežuljcima. Obogaćeno je praporom pa se lako obrađuje i daje najveće prinose, a osobito je pogodno za sve vrste žitarica. Na višim dijelovima Papuka i Psunja, gdje izbijaju na površinu silikatne stijene, razvila su se uglavnom kisela, smeđa tla, na kojima je uglavnom šuma. Ako se negdje agrarno iskorištavaju, služe samo za uzgoj raži i krumpira ili kao pašnjak. Uz donje dijelove tokova razvila su se močvarna i livadska tla.

S obzirom na mogućnost agrarnog iskorištavanja najpovoljniji je prostor za naseljavanje u daruvarsko-pakračkom kraju njegova zapadna polovica na parapodzolastim tlima, ovdje bogatima praporom.

Od prirodnog biljnog pokrova dominantne su šume. One u ovom kraju zauzimaju 50 396 ha ili 43% ukupne površine. Iako su najvećim dijelom na Papuku i Psunju, zastupljene su i u nižim dijelovima kao šumarci i gajevi. U tim nižim dijelovima prevladava hrast, dok je u višim dominantna bukva. Šume predstavljaju veliko bogatstvo i oduvijek su davale stanovništvu ogrjev i građevinski materijal, a danas mu omogućuju zapošljavanje u drvnoj industriji.

Na osnovu uvjeta koje pružaju pojedini elementi prirodne sredine, možemo zaključiti da je daruvarsko-pakrački kraj veoma pogodan za život ljudi. Pitom, blago valovit i ocjedit prostrani ravnjak s pošumljenim padinama Papuka i Psunja na istoku do Ilove na zapadu prostor je ugodne klime, obilja vode i plodnog tla, obogaćen i osvježen velikim brojem šumaraka. Zato je ne samo veoma povoljan već kao rijetko koji kraj privlačan za naseljavanje i život ljudi.

Međutim, prirodni uvjeti dali su osnovu za različitu naseljenost, ali su je društveni utjecaji modificirali i dali joj konačan oblik.

Razni tragovi iz rimskog doba ukazuju na ranu i dobru naseljenost daruvarsko-pakračkoga kraja. Ipak, unatoč povoljnoj prirodnoj sredini, o intenzitetu te naseljenosti ne možemo pouzdano govoriti. Najstarije procjene stanovništva mogu se izvesti na osnovu podataka o broju katoličkih župa koje su 1334. g.² bile u tom pro-

2) J. Butorac: Popis župa zagrebačke biskupije od godine 1334, Zagreb, 1944, p. 10—13

storu. Cijeni se da je tada u Toplici i Pakru, ondašnjim sjevernim dijelovima velike župe Svetačje, koje se poklapa s granicama obrađivanog kraja, bilo između 16 000 i 20 000 stanovnika, a do razdoblja pred početak turske opasnosti taj se broj sigurno i povećao³. U to vrijeme to je bio veliki broj stanovnika s relativno velikom gustoćom naseljenosti. Međutim, paralelno s prodiranjem Turaka preko Save na sjever, praznio se i ovaj kraj. Čitav niz podataka nam govori o bijegu autohtonog hrvatskog stanovništva u zapadnije dijelove Hrvatske preko Ilove⁴ pa i u Štajersku i Kranjsku⁵ te na sjever u Mađarsku ili Gradišće⁶. Zato Turci nakon definitivnog osvajanja 1544. g. nalaze ovaj, ranije dobro naseljen kraj gotovo potpuno prazan. Da bi ga mogli braniti i zadržati, trebalo ga je organizirati i ponovo naseliti. Turci osim vojne posade dovode u centre nešto muslimanskog stanovništva, kojem se islamiziranjem pridružilo i malobrojno preostalo starosjedilačko hrvatsko stanovništvo⁷, te između 1 500 — 2 000 stočarskih porodica martologa iz Bosne⁸. To je bilo pravoslavno slavensko ili ranije slavenizirano stanovništvo, kojem Turci nisu dirali religiju, svjesni njegove važne vojne funkcije u svojim redovima. Ono se kao tradicionalno planinsko-stočarsko stanovništvo naselilo ovdje samo na padinama Papuka i Psunja. Nesigurni granični pojas uz Ilovu ostao je i dalje nenaseľjen punih 143 godina, koliko su ga Turci držali, te je zbog toga obrasao šumom i nazvan »ničija zemlja« (Terra nullius)⁹.

Prilikom naseljavanja Turci su svojim martolozima dali brojna obećanja koja nisu kasnije mogli izvršiti. Dok je postojala mogućnost bezobzirnih i iznenadnih pljački s druge strane Ilove, vladao je kod martologa mir, ali poslije konačno boljeg uređenja hrvatske Vojne krajine 1580. g., koja je to spriječila, počelo se sve više manifestirati nezadovoljstvo i izbijati pobune. To su iskoristili austrijski oficiri te mamili nezadovoljne turske martologe na austrijsku stranu da tamo služe kao graničari uz bolje uvjete. Prvi bijegovi martologa na austrijsku stranu počeli su 1587. g.¹⁰ Oni su po primili takav zamah da je pred tursko rasulo od oko 3 000 pravoslavnih porodica, koliko se cijeni da ih je tada bilo u daruvarskopakračkom kraju, ostalo svega oko 420 porodica. S Turcima, koji

- 3) F. Rački: Popis župa zagrebačke biskupije 1334. i 1501. god, Zagreb, 1872, p. 205—207
- 4) S. Pavičić: Podrijetlo hrvatskih i srpskih naselja i govora u Slavoniji, Rad JAZU 47, Zagreb, 1953, p. 206
- 5) F. Šišić: Hrvatski saborski spisi, Zagreb, 1918, p. 225
- 6) V. Klaić: Povijest Hrvata, XV, Hrvatsko kraljevstvo za prva tri Habsburgovca (1527—1608), Zagreb, 1899, p. 22
- 7) V. Klaić: Plemići Svetački, Rad JAZU 199, Zagreb, 1913, p. 1—26
- 8) S. Pavičić: Ibid. p. 210
- 9) T. Smičiklas: Dvjestogodišnjica oslobođenja Slavonije, Rad JAZU XI, II dio, Zagreb, 1891, p. 238—265
- 10) A. Ivić: Migracije Srba u Slavoniju tokom XVI, XVII i XVIII stoljeća, Srpski etnografski zbornik, knj. 21, Beograd, 1926, p. 18

su odavde otjerani 1687. g., povuklo se u Bosnu i muslimansko stanovništvo, među njima i potomci onog dijela starosjedilačkog hrvatskog stanovništva koje je prešlo na islam, pa je daruvarsko-pakrački kraj i po drugi puta u razmaku od 150-ak godina ostao gotovo pust.

Krajiško razdoblje unosi nove promjene u naseljenost ovog kraja. Opustjele padine Papuka i Psunja i osobito potpuno prazna dotadašnja »ničija zemlja« postaju veoma privlačni za potencijalne koloniste. Kako je to još uvijek doba strogog feudalizma, mogli su doseljavati samo slobodni seljaci.¹¹ Upravo zbog toga iznenađuje vremenska neposrednost i intenzitet prvih kolonizacija. Odmah nakon definitivnog povlačenja Turaka u daruvarsko-pakrački kraj doseljavaju četiri kolonističke struje, i to prva sastavljena od Hrvata i Srba iz Bosne, druga od Hrvata iz sisačke Posavine i uglavnom potomaka prebjeglih martologa iz ovog kraja iz Križevačke krajinne,¹² te treća i četvrta hrvatska struja iz Gorskog Kotara, Like i velebitskog primorskog podgorja.¹³ Kolonisti iz ovih i kasnijih struja do sredine prošlog stoljeća ponovo su oživjeli ranija naselja u višim dijelovima, gdje je poslije Turaka nešto veći broj srpskih i mnogo manji broj starosjedilačkih hrvatskih porodica ostao jedino u užoj okolini Sirača, Pakraca i Lipika, te osnovali gotovo sva naselja u do tada pustoj »ničijoj zemlji«.

Mnogo intenzivnije useljavanje nastavlja se u drugoj polovici XVIII st. Glavni inicijatori bili su grofovi Jankovići, koji su 1745. g. postali gospodari Podborja (današnjeg Daruvara), Sirača i Pakraca, a time i vlasnici najvećeg dijela zemljišta.¹⁴ U tom razdoblju, kao i u prvoj polovici XIX st., doseljavaju gotovo samo Hrvati, i to većinom iz Gorskog Kotara i Like, a u sve većem broju pridružuju im se Zagorci i Prigorci. Oni se naseljavaju u već postojeća naselja na području bivše »ničije zemlje«.

U namjeri da što bolje iskoriste još uvijek poluprazni nizinski dio, grofovi Jankovići osim domaćih kolonista pozivaju ovamo i strance.¹⁵ U prvo vrijeme naseljavaju strane obrtnike, trgovce i službenike, koji su gotovo redovito Nijemci,¹⁶ te prebacuju mađarske seljake sa svojih imanja u Mađarskoj na ovdašnja imanja.¹⁷ Značajno je naseljavanje čeških seljaka 20-ih godina XIX st. u Končani-

11) J. Bösendorfer: Agrarni odnosi u Slavoniji, Zagreb, 1950, p. 49

12) D. Ruvarac: Srpska mitropolija karlovačka oko polovine XVIII veka, Sremski Karlovci, 1902, p. 132

13) S. Pavičić: Ibid. 225

14) J. Kempf: O grofovskoj porodici Jankovića-Daruvarskih, Zagreb, 1930, p. 10

15) Đ. Szabo: Iz prošlosti Daruvara i okolice. Posebni tisak iz Narodnih novina, Zagreb, 1934, p. 15

16) W. Köhl: Die deutschen Sprachinseln in Südungarn und Slavonien, Innsbruck, 1902, p. 16

17) E. Lendl: Das Deutschtum in der Ilowasenke, Leipzig, 1941, p. 22

cu i Brestovac, gdje su bili nukleus koji je kasnije poslužio kao veza za doseljavanje danas najzastupljenije nacionalne manjine u ovom kraju.¹⁸

Nakon pola stoljeća smirenog individualnog doseljavanja dolazi odjednom do eksplozivne i veoma značajne kolonizacije u VII, VIII i IX desetljeću prošlog stoljeća, a u kojoj su učestvovali gotovo samo stranci. Ovu kolonizaciju potakla je velika agrarna kriza (1873 — 1895),¹⁹ koja je prvenstveno uvjetovala raspadanje veleposjeda i starih kućnih zadruga, proletarizaciju domaćeg seljaka, a također i veliku razliku u gustoći stanovništva između ovog kraja i krajeva iz kojih su stranci dolazili. Doseljavaju Nijemci, Česi, Mađari, Slovaci, Talijani i dr., dakle predstavnici svih naroda s područja tadašnje Austro-Ugarske monarhije, koji vrlo jeftino kupuju plodnu zemlju redovito u nižem dijelu ovog kraja.²⁰ To je doba gradnje željeznice ovim krajem, koja ne samo da je omogućila brže i snažnije doseljavanje već stvorila preduvjet za različitu valorizaciju prostora. Naseljavanje stranaca dovelo je do velike nacionalne šarolikosti, koja je još i danas u daruvarsko-pakračkome kraju među najvećima u Jugoslaviji, a uvjetovalo je i najveći porast broja stanovnika, kakav se kasnije više nije ponovio ni u jednom vremenskom razdoblju.

Razdoblja specifične dinamike kretanja broja stanovnika i strukturne karakteristike stanovništva daruvarsko-pakračkoga kraja

Kretanje broja stanovnika

Kretanje popisima utvrđenog broja stanovnika možemo pratiti od 1857. do 1961. g. U cijelom kraju bio je konstantan i nagao porast stanovništva sve do I svjetskog rata. U tom razdoblju blaže je usporavanje porasta jedino između 1869. i 1880. g, uvjetovano početkom agrarne krize. To usporavanje nije nastavljeno paralelno s nastavkom krize, dapače, zbog useljavanja velikog broja stranaca u razdoblju od 1880 — 1890. g. porast stanovništva bio je najveći otkad se uopće može pratiti i iznosio je čak 3,30% godišnje. Tempo porasta se poslije toga smanjuje paralelno sa smanjenjem broja doseljenika i pokazuje tendencije stabilizacije blizu vrijednosti prirodnog priraštaja.

Možemo zaključiti da je veliki porast broja stanovnika u razdoblju do I svjetskog rata rezultat većeg prirodnog priraštaja i velikog suficita doseljenog nad odseljenim stanovništvom.

18) A. Auerhan: Československa vétev v Jugoslaviji, Prag, 1930, p. 57

19) R. Bičanić: Agrarna kriza u Hrvatskoj 1873—1895, Zagreb, 1937, p. 29 i 30

20) Z. Pepeonik: Česi u Hrvatskoj, Geografski glasnik XXIX, Zagreb, 1967, p. 48

Tab. 1. Kretanje broja stanovnika daruvarsko-pakračkoga kraja od 1857. do 1961. g.

Table 1. Population changes of the Daruvar-Pakrac area from 1857 to 1961.

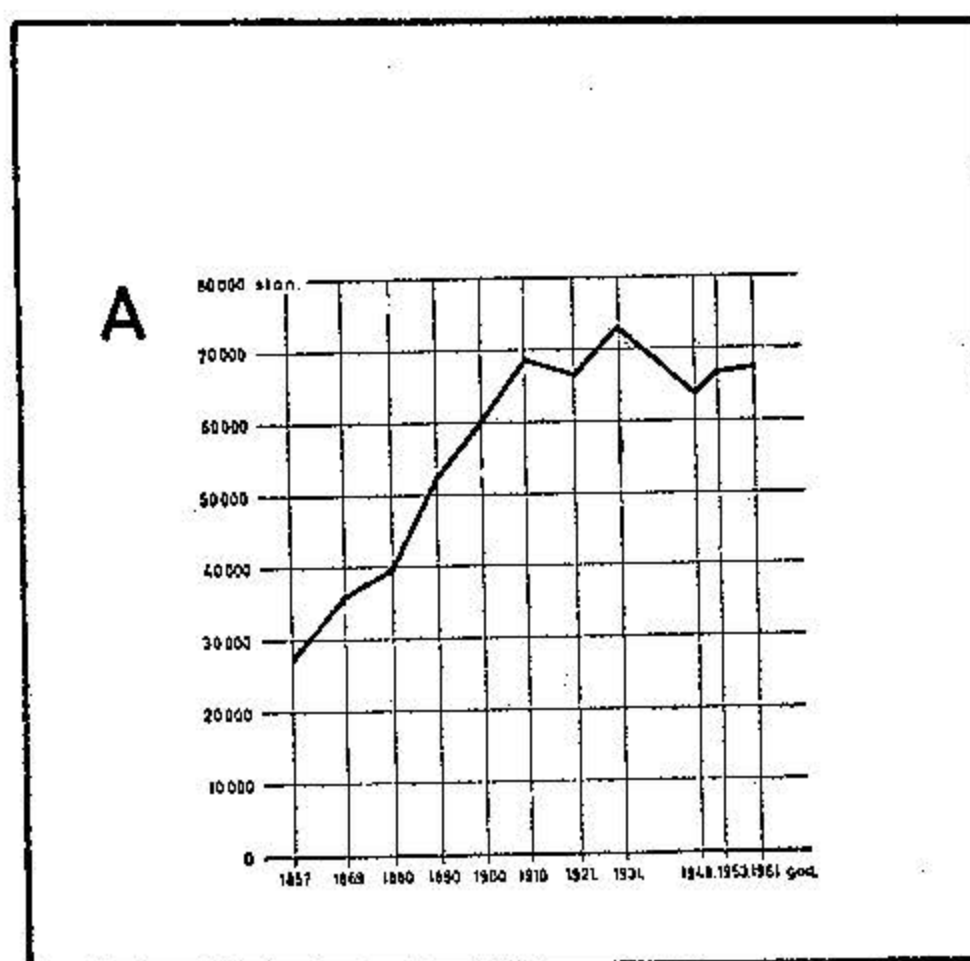
God.	1857.	1869.	1880.	1890.	1900.	1910.	1921.	1931.	1948.	1953.	1961.
aps.	27 040	35 045	39 479	52 361	60 100	68 603	66 553	72 978	63 677	66 535	67 182
%	—	32,9	9,8	32,6	14,9	14,0	—3,0	9,6	—12,7	4,5	1,0
% god.	—	2,7	0,9	3,3	1,5	1,4	—0,3	1,0	—0,4	0,9	0,1

Veliki manjkovi stanovništva u razdobljima 1910 — 1921. g. i 1931 — 1948. g. uzrokovani su I i II svjetskim ratom. Ne samo da je u ta dva ratna razdoblja mnogo ljudi poginulo, nego se manje i rađalo. Rezultat toga, osobito za II svjetskog rata, znatan je pad broja stanovnika koji je još više potenciran odlaskom njemačkih kolonista. Pad bi bio još vidljiviji da je popis stanovništva izvršen 1941. g. i odmah nakon rata.

Razdoblja poslije oba svjetska rata ističu se razumljivim ponovnim porastom broja stanovništva u cijelom kraju. (Sl. 3-A)

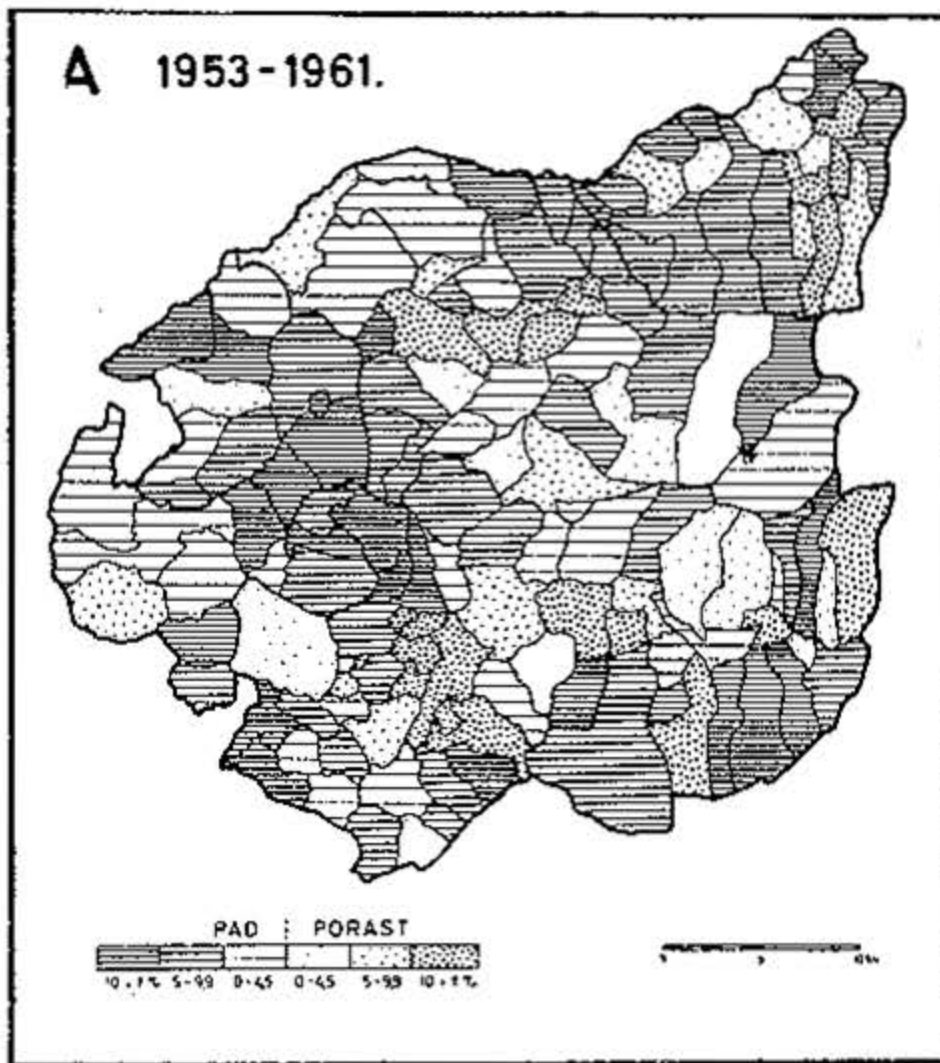
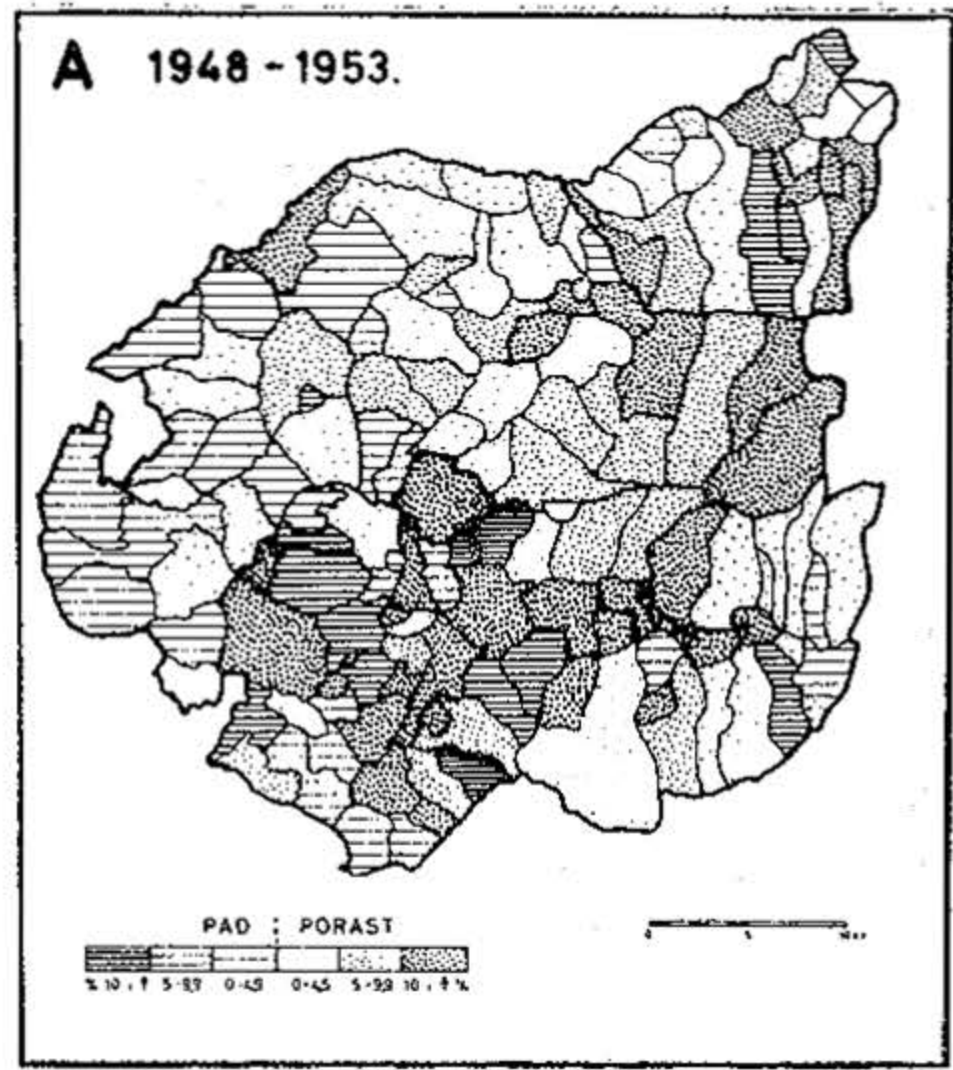
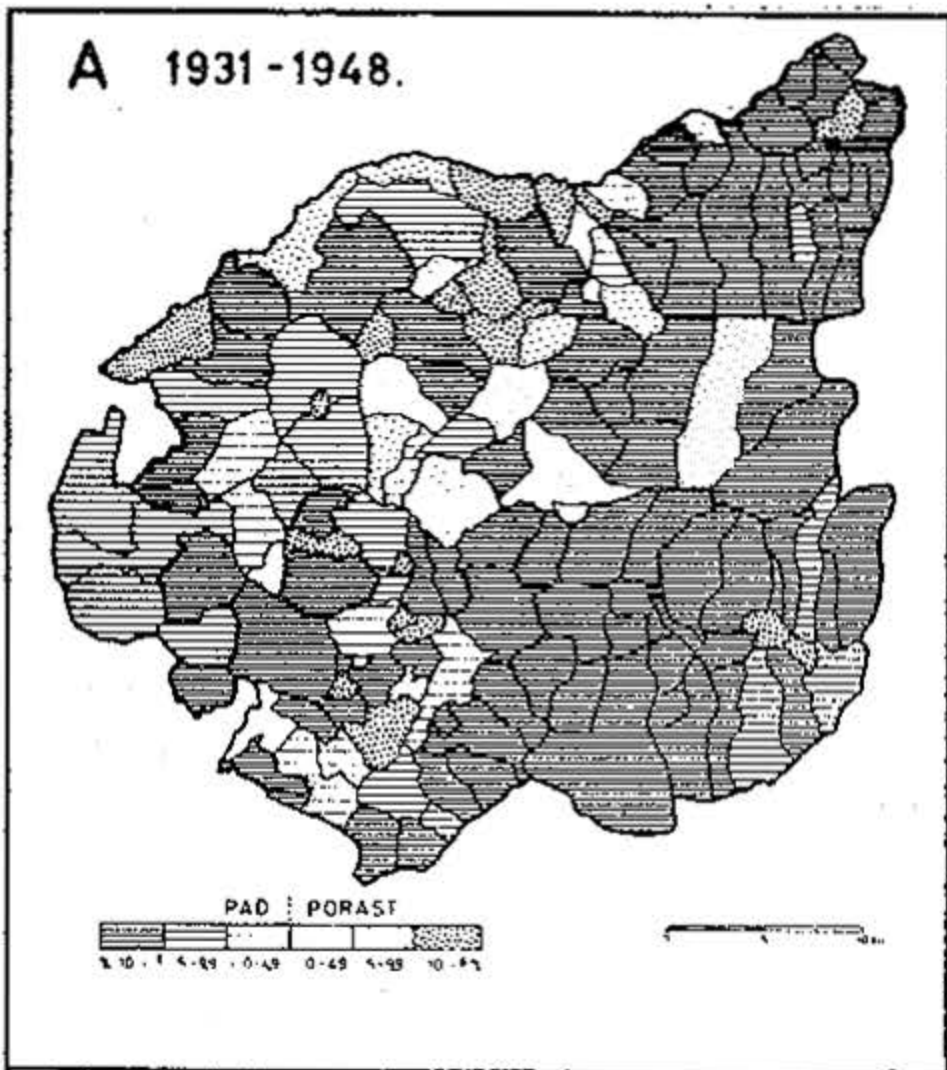
Sl. 3 A) Kretanje broja stanovnika daruvarsko-pakračkoga kraja 1857 — 1961. g.

Fig. 3. A) Population changes in the Daruvar-Pakrac area from 1857 to 1961.

Detaljnije ćemo razmotriti kretanje broja stanovnika u posljednja tri međupopisna razdoblja.

U razdoblju 1931 — 1948. g. vidljiv je velik pad broja stanovnika u 107 ili 77% od svih naselja (Sl. 4-A). On se mnogo negativnije odrazio u istočnom, brdskom dijelu, kako zbog većeg stradanja tamošnjeg stanovništva tako i zbog iseljavanja neposredno nakon rata, dok je u nizinskom zapadnijem dijelu djelomično prikriven zbog neposrednog useljavanja na taj prostor neposredno nakon rata. Začuduje podatak da je u tom razdoblju i u gradu Pakracu broj stanovnika pao za 2,3%. Porast broja stanovnika u tom razdoblju imala su svega 32 naselja u nižem dijelu ovog kraja, gdje su

Sl. 4 A) Porast ili pad broja stanovnika u naseljima daruvarsko-pakračkoga kraja u zadnja tri međupopisna razdoblja.

Fig. 4. A) Increase or decrease of population in places of the Daruvar-Pakrac area in the last three intercensus periods.

neposredno nakon rata doselili uglavnom Zagorci ili stanovnici iz viših sela daruvarsko-pakračkoga kraja.

U razdoblju 1948 — 1953. g. stanje se bitno izmijenilo. To je period pravog osvježenja u obnavljanju i povećanju broja stanovnika (Sl. 4-A). Od 139 naselja u 91 (ili 65,5%) porastao je broj stanovnika. Štoviše, u 34 porast je veći od 10%. Naselja s većim porastom nešto su brojnija u istočnijem dijelu, koji je u prošlom razdoblju imao veći manjak, zatim uz gradove i komunikacije. Najljepši primjer je kod Pakraca. Gotovo sva sela uz komunikacije oko njega imaju porast broja stanovnika; najvidljivije je to uz cestu

prema Slav. Požegi sve do Bučja. Kod Daruvara se primjećuje slabo usporavanje porasta, dok je poslije pada u prošlom razdoblju Pakrac porastao za 12,1%. Naselja u kojima pada broj stanovnika u ovom razdoblju nešto su brojnija u jugozapadnom dijelu, ali pad je općenito relativno malen. Primjećuje se da gotovo sva naselja s većim padom zatvaraju širi krug oko Pakraca i Lipika, što pokazuje kamo je stanovništvo uglavnom odselilo. To su već prvi vidljivi počeci raslojavanja sela ovoga kraja.

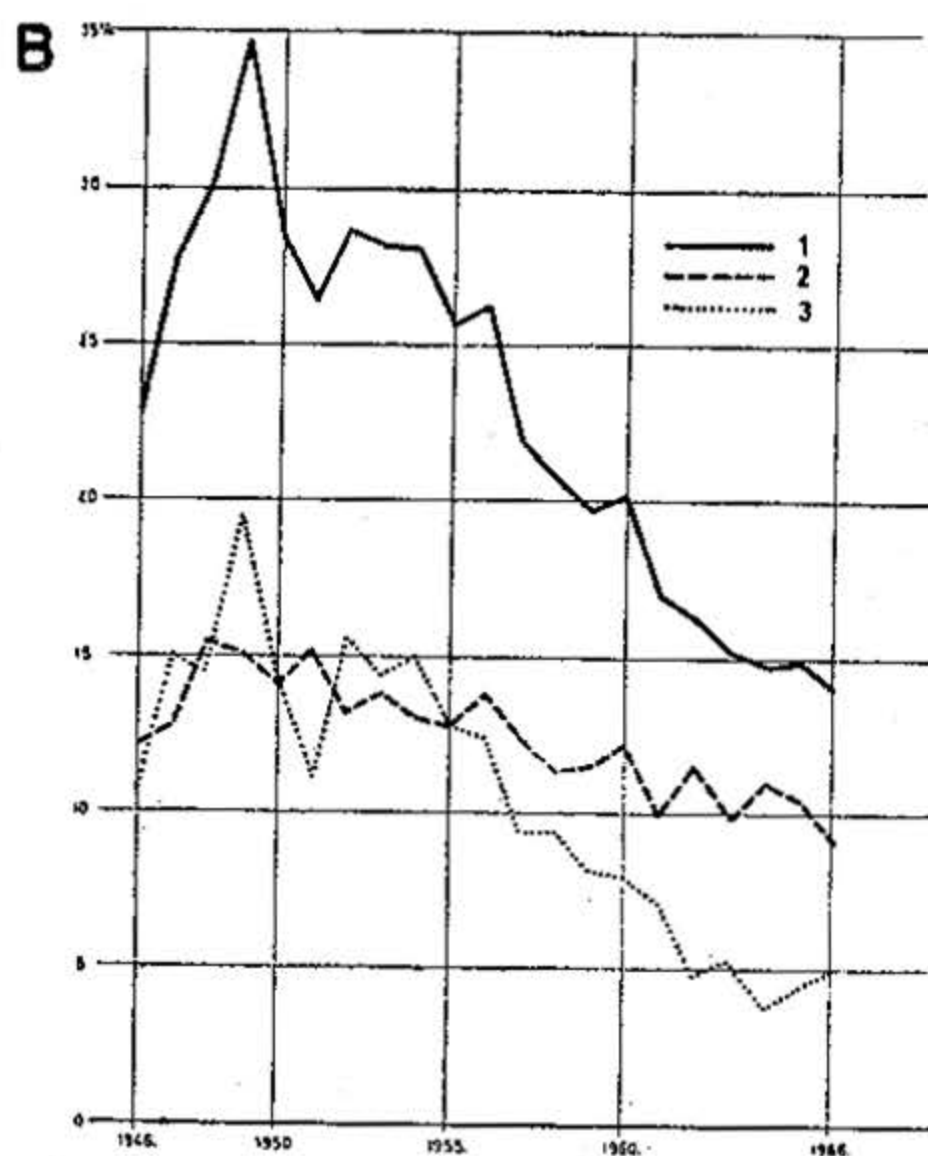
U razdoblju 1953 — 1961. g. situacija se ponovno izmijenila. Od ukupno 139 naselja samo je 44 ili 31,6% imalo 1961. g. više stanovnika nego 1953. g. U tom razdoblju broj stanovnika raste u važnijim centrima, kao što su Daruvar, Pakrac i Miokovićevo, te u naseljima u njihovoj neposrednoj blizini (Sl. 4-A), gotovo sigurno zbog mogućnosti zapošljavanja u njima. To se najljepše vidi opet kod Pakraca. Broj stanovnika raste i u manjim mjestima izvjesnih centralnih funkcija, kao što su npr. Pakračka Poljana, Lipik, Bučje, Sirač, Kukunjevac i dr., te u nekim najzabačenijim selima, što je dijelom uvjetovano većim prirodnim priraštajem, ali i povratkom kolonista i slabijim mogućnostima raslojavanja zbog siromaštva. Simptomatično je da su u ovom razdoblju izgubila dio svog stanovništva samo seoska naselja, i to većinom iz nizinskog dijela kraja, dakle, iz prirodno bogatije sredine gdje su sela ekonomski mnogo jača. Od ukupno 93 naselja, koja su 1961. g. u odnosu na 1953. g. imala manje stanovnika, 66 pripada nizinskom dijelu, što čini čak 81,5% od svih nizinskih naselja, dok je svega 27 iz viših dijelova kraja, odnosno svega 46,5% od viših naselja. Djelomično je ta pojava uvjetovana mehanizacijom poljoprivrede, a dijelom i sve češćim »bijegom sa sela«, koji je spontan i u mnogo slučajeva nije odraz nužde već psihološke inercije. Zato ne možemo reći da je ta pojava pozitivna u nizinskim selima, kao što je to redovito slučaj u visinskim, koja zbog oskudnih prirodnih i drugih uslova nemaju mogućnosti da pruže suvremeni standard svome stanovništvu.

Možemo zaključiti da je na kretanje popisima utvrđenog broja stanovnika utjecalo više faktora: u starijem razdoblju visok prirodni priraštaj i veliko doseljavanje novog stanovništva; oba svjetska rata negativno su se odrazila na kretanje broja stanovnika, ali su razdoblja poslije njih pokazivala vidan porast; u novije vrijeme osjeća se usporenje porasta, što je najvidljivije u posljednjem međupopisnom razdoblju kad je prosječni godišnji porast iznosio svega 0,1% i bio bi negativan da broj stanovnika u Daruvaru i Pakracu nije naglo rasao.

Prirodno kretanje broja stanovnika daruvarsko-pakračkoga kraja bit će zbog manjkavosti velikog broja starijih matičnih knjiga u mnogim naseljima obrađeno samo za razdoblje nakon II svjetskog rata, za koje postoje pouzdani podaci. Obradjeni su podaci za svako naselje iz 13 matičnih područja ovoga kraja, a nadopunjeni i podaci o broju rođenih i umrlih u pakračkoj bolnici, kojoj gravitira cijelo područje.

U relativno kratkom, ali vrlo dinamičnom razdoblju od 1946. do 1967. g, natalitet, mortalitet i prirodni priraštaj manifestiraju se kao odraz te dinamike i pokazuju rezultat poslijeratnih prilika i tendencija obrađivanog prostora.

Usporedimo li vrijednosti osnovnih elemenata prirodnog kretanja ovoga kraja s onima za cijelu Jugoslaviju i našu republiku, dolazimo do slijedećih spoznaja: iako se svuda opaža opadanje prirodnog priraštaja, prvenstveno kao posljedice konstantnog smanjenja nataliteta, ono je ipak najočitiije i najbrže u daruvarsko-pakračkom kraju (Tab. 2). Pad prirodnog priraštaja od 14,5‰ u 1948. g. na svega 4,9‰ u 1966. g. doveo je do zabrinjavajuće niskih vrijednosti. Kako se kretala vrijednost stope prirodnog priraštaja u poslijeratnim godinama, vidi se na sl. 3-B. Porast stope prirodnog prira-

Sl. 3 B) Kretanje relativne vrijednosti nataliteta, mortaliteta i prirodnog priraštaja daruvarsko-pakračkoga kraja 1946 — 1967. g.
1 — natalitet, 2 — mortalitet, 3 — prirodni priraštaj

Fig. 3, B) Changes of the relative value of birth rate, death rate, and natural increase in the Daruvar-Pakrac area from 1946 to 1967.
1 — natality, 2 — mortality, 3 — natural increase

štaja u prvim godinama nakon rata prvenstveno je posljedica visokog nataliteta tih godina. Taj »baby boom« mogao se u tom razdoblju i očekivati, jer je prestala ratna psihoza neizvjesnosti, mnogi su se muškarci vratili iz rata, a sklopljen je i prosječno veći broj brakova. To je rezultiralo kulminacijom prirodnog priraštaja u 1949. g. kad je njegova stopa iznosila čak 19,5‰.

Tako visoka jednogodišnja stopa prirodnog priraštaja nije se više ponovila. Ona je samo dvije godine kasnije naglo pala na 11,2‰. Značajnija je još bila u 1952. g., nakon čega prirodni priraštaj pokazuje konstantnu tendenciju opadanja; poslije 1961. g. prirod-

Tab. 2. Usporedba stopa prirodnog kretanja stanovništva Jugoslavije, SR Hrvatske i daruvarsko-pakračkoga kraja u poslijeratnim popisnim godinama s procjenom za 1966. g. u promilima (N=natalitet, M=mortalitet i Pp=prirodni priraštaj)

Table 2. Comparison of natural population increase in Yugoslavia with those in SR Croatia and in the Daruvar-Pakrac area in post-war years, expressed in »per thousand« with estimate for 1966. (N = birth rate, M = death rate, Pp = natural increase)

Godina		Jugoslavija	SRH	Daruvarsko-pakrački kraj
1948.	N	28,1	23,5	29,9
	M	13,5	13,8	15,4
	Pp	14,6	9,7	14,5
1953.	N	28,4	22,8	28,2
	M	12,4	11,8	13,8
	Pp	16,0	11,0	14,4
1961.	N	22,5	17,8	17,0
	M	8,9	9,1	9,9
	Pp	13,6	8,7	7,1
1966.	N	20,2	16,5	14,1
	M	8,0	8,8	9,2
	Pp	12,2	7,7	4,9

ni priraštaj možemo po tipu klasificirati kao nizak,²¹ jer su mu stope stalno ispod 5‰, s minimumom 1964. g. sa svega 3,8‰. Poslije 1964. g. vrijednost prirodnog priraštaja pokazuje blagu tendenciju porasta, ali je još uvijek ostala ispod 5‰, što zaista iznenađuje i zabrinjava, jer ne samo da je reprodukcija stanovništva manja nego i sve sporija.

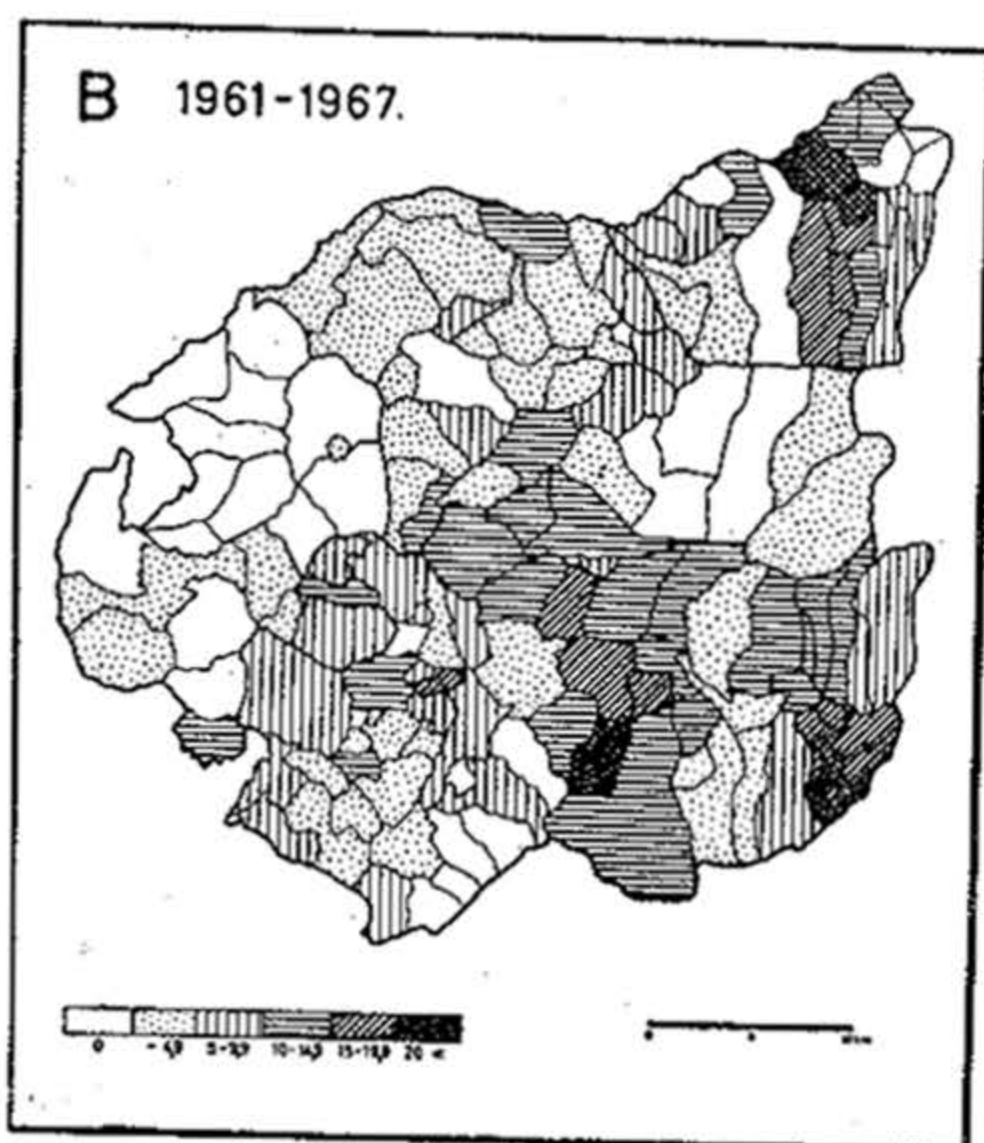
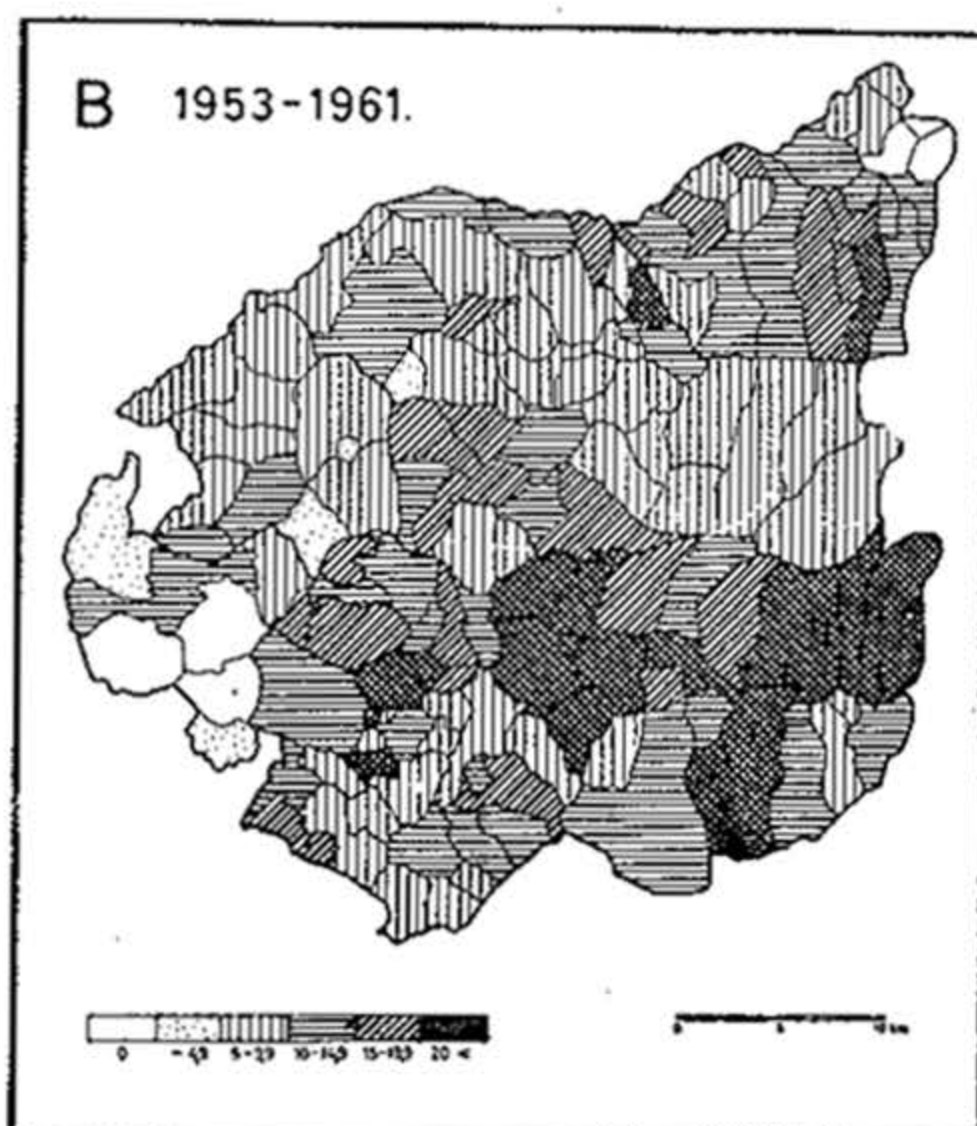
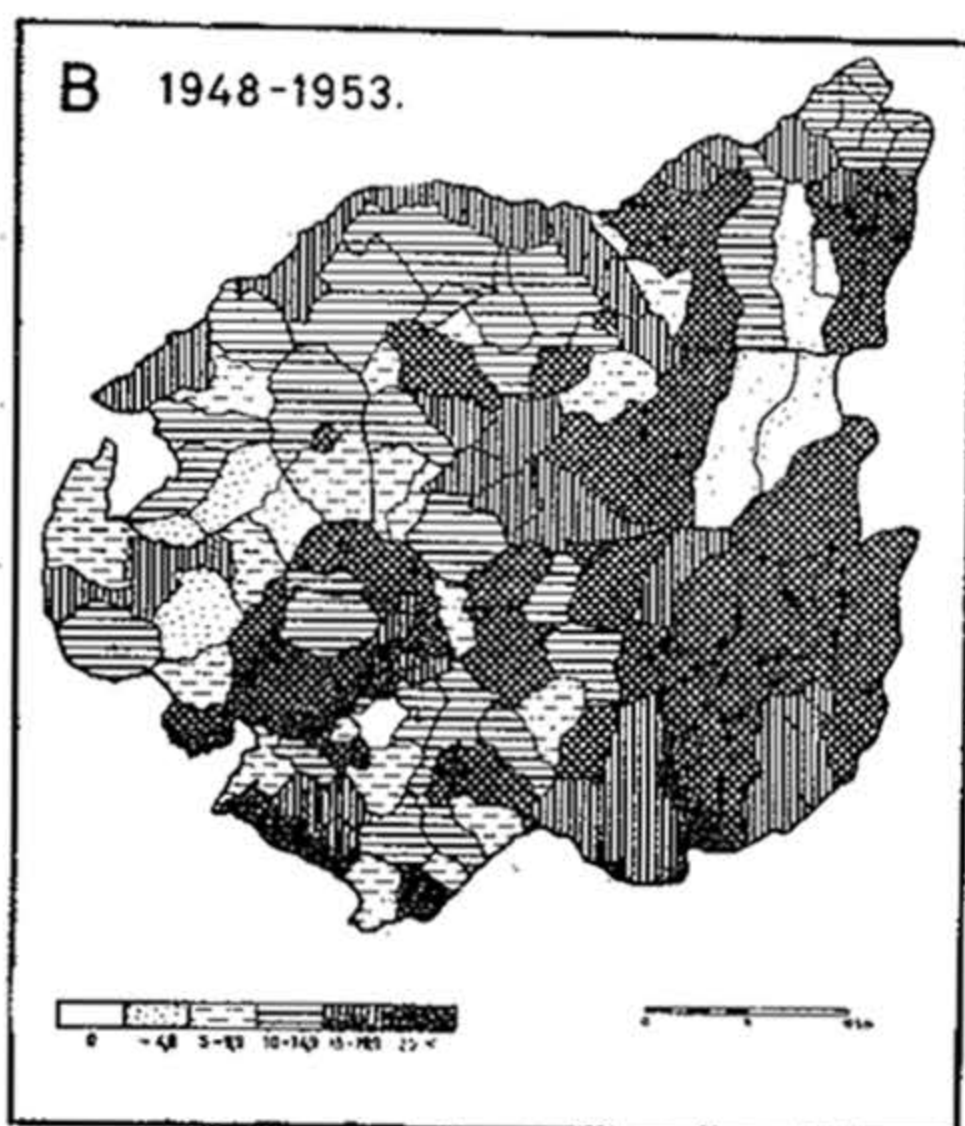
Međutim, prosjek sakriva pravu sliku u pojedinim dijelovima, među kojima postoje velike razlike.

Najbolju ilustraciju nezavidnog trenda kretanja prirodnog priraštaja u cijelom daruvarsko-pakračkom kraju pokazuje pregled stanja po naseljima u tri razdoblja između poslijeratnih popisnih godina stanovništva.

U razdoblju 1948 — 1953. g. 50 naselja imalo je stopu prirodnog priraštaja veću od 20‰ (Sl. 4-B). Većinom su to bila naselja brdskog, istočnijeg dijela. Izrazito niži prirodni priraštaj vidi se u zapadnom, niskom dijelu, te u četiri sela na sjeveroistoku. Samo jedno selo imalo je u tom razdoblju prirodni pad.

U razdoblju 1953 — 1961. g. još svega 23 naselja imaju prirodni priraštaj veći od 20‰ (Sl. 4-B). Od toga 18 u brdskom prostoru sjeveroistočno i istočno od Pakraca. Vrijednost stope prirodnog pri-

21) M. Macura: Stanovništvo i radna snaga kao činioci privrednog razvoja Jugoslavije, Beograd, 1958, p. 102

Sl. 4 B) Prirodni priraštaj ili pad u naseljima daruvarsko-pakračkoga kraja u poslijeratna tri razdoblja.

Fig. 4. B) Natural increase or decrease in places of the Daruvar-Pakrac area in the post-war census periods.

raštaja pala je u gotovo svim naseljima i već je u tri naselja na jugozapadnom dijelu bila negativna, dok je u tri naselja na sjeveroistoku bila ravna nuli.

U razdoblju 1961 — 1967. g. prirodni priraštaj je najniži (Sl. 4-B). Još svega tri naselja imaju prirodni priraštaj veći od 20‰, a 42 ili 30,2‰ veći od 10‰. Ona su koncentrirana u tri grupe i većinom se nalaze u istočnom, brdskom dijelu. Prirodni priraštaj manji od 10‰ imalo je u zadnjem razdoblju čak 97 ili 70‰ naselja. 39 naselja manji od 5‰, u četiri jednak se broj osoba rodio koliko je

i umrlo, dok je kod 25 naselja zabilježen prirodni pad. Iako prirodni pad nije više samo u nizinskim naseljima već i u onima iz brdskog dijela, opaža se da je grupiranost takvih naselja u nizinskom dijelu ipak mnogo veća, što odmah nameće pitanje uzroka grupiranosti ove negativne pojave. Npr, sva naselja nekadašnje općine Uljanik u nizinskom prostoru ovoga kraja, osim najmanjeg među njima, imala su u razdoblju 1961 — 1967. prirodni pad stanovništva.

Pokušat ćemo u najkraćim crtama prikazati osnovne razloge tako velikih razlika u prirodnom priraštaju.

Stanovništvo istočnijeg, brdskog dijela zbog veće biološke svježine i još uvijek vidnog utjecaja tradicije imalo je u proteklom poslijeratnom razdoblju mnogo veći natalitet od stanovništva zapadnijeg, nizinskog dijela s većim agrarnim naslijeđem, opterećenim agrarno-posjedničkim odnosima.

Mortalitet, suprotno očekivanju, ne razlikuje se mnogo u dva navedena dijela. On je u brdskom dijelu, kraju s većim natalitetom, unatoč zabačenosti, slabijim higijenskim uslovima i manjoj mogućnosti liječničke intervencije, ipak sveden na razinu koja mnogo ne odstupa od prosjeka cijeloga kraja. Stopa mortaliteta u nizinskim dijelovima viša je od očekivane, što je najvjerojatnije rezultat nezdravije prirodne sredine, mnogo veće iscrpljenosti stanovništva na većim posjedima i starenje demografske mase. Stopa je najmanja u središnjem dijelu kraja gdje su dva gradska naselja i glavne komunikacije, što ukazuje na mogućnosti društvene intervencije na njeno sniženje.

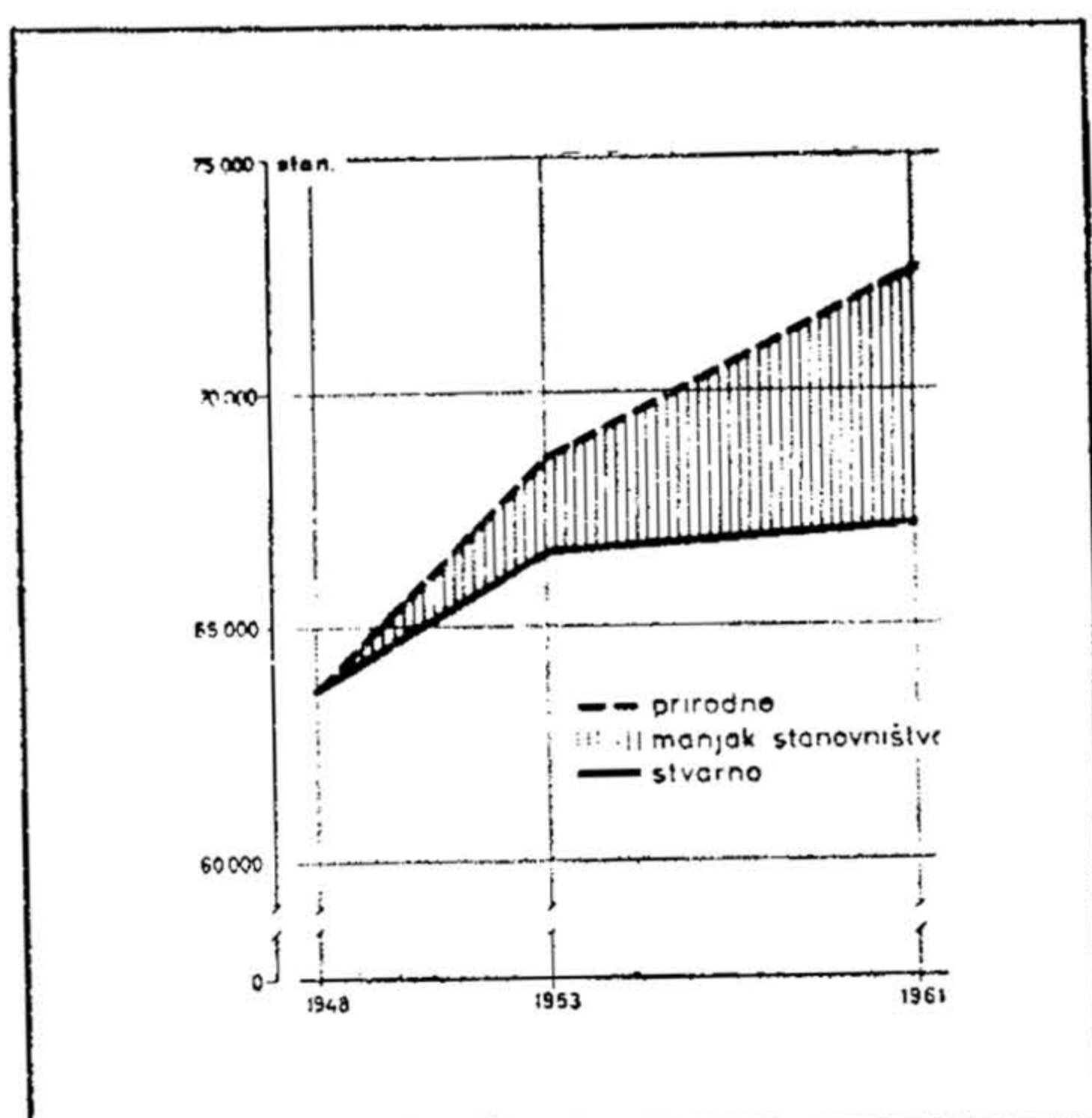
Ovaj kraj je prostor velikih kontrasta. Dok su u jednom dijelu jednogodišnje stope nataliteta veće i od najviših (matično područje (Bučje 64,7‰ 1949. g) fizioloških stopa, u drugom su porazno niske i gotovo jednake nuli.

Nakon kratkotrajne poslijeratne ekspanzije nataliteta došlo je do konstantnog opadanja, pa tako i opadanja prirodnog priraštaja u cijelom kraju. Međutim, taj pad različito se odrazio u pojedinim dijelovima. Dok je u brdskim selima, s ranije veoma visokim prirodnim priraštajem, sveden na jugoslavenski prosjek, u nizinskim dijelovima, s tradicionalno niskim prirodnim priraštajem, doveo je do prirodnog pada.

Ali prirodni pad nije u posljednjih nekoliko godina zabilježen u nizinskom dijelu već i u nekim selima brdskog prostora. Međutim, isti negativni rezultat nije i posljedica jednakih faktora koji su ga usloveli. U nizinskim naseljima takvo stanje uvjetovano je »bijelom kugom«, koja je nastala iz želje većinom ekonomski jačih gospodara da ne usitnjavaju posjed. To je dovelo do socijalno vrlo negativne pojave, tzv. sistema »jedinac«. U naseljima u brdovitom dijelu kraja prirodni pad je uvjetovan spontanom ili planskim iseljavanjem biološki najsnažnijeg i za reprodukciju najposobnijeg dijela stanovništva. Dakle, dok je u brdskom dijelu takva po-

java pozitivna jer dovodi do reguliranja broja ljudi u odnosu na prirodne uslove, u nizinskom dijelu ona je dovela do kritičnog stanja, koje je najveći problem u prirodnom kretanju stanovništva cijelog daruvarsko-pakračkoga kraja.

Usporedimo li prirodno i popisima ustanovljeno kretanje broja stanovnika za cijeli kraj, opažaju se velike razlike. Dodamo li broju stanovnika iz 1948. g., koji je tada iznosio 63 677, prirodni priraštaj iz razdoblja 1948 — 1961. g. od 10 840 trebao bi 1961. g. u cijelom kraju brojiti 74 517 stanovnika. Međutim, popisom 1961. g. utvrđeno je 67 182 stanovnika, dakle, postojao je manjak od 7 335. (Sl. 5)

Sl. 5 Razlika između popisima utvrđenog i prirodnog kretanja broja stanovnika daruvarsko-pakračkoga kraja od 1948. do 1961. g.

Fig. 5. Difference between census-determined and natural population changes of the Daruvar-Pakrac area from 1948 to 1961.

Taj manjak nije ravnomjerno raspoređen u svim dijelovima ovog kraja. Od ukupno 139 naselja 117 ili 84,2% imalo je 1961. g. manje stanovnika nego što proizlazi na osnovu prirodnog priraštaja u navedenom razdoblju. 92 od njih imala su manjak veći od 10%. To su redovito sela udaljenija od gospodarski aktivnijih središta. Mali broj naselja (svega 22) koja su u navedenom razdoblju dobila više stanovnika od njihova prirodnog priraštaja redovito su ona s izvjesnim centralnim funkcijama pa pružaju mogućnost zaposlenja izvan poljoprivrede većem broju ljudi, ili su to naselja iz njihove neposredne blizine. Takav je slučaj kod Pakraca, Daruvara i Mionkovićeva, gdje je koncentrirano čak 18 od 22 naselja s navedenim viškom stanovništva.

Cijeli kraj je između prvog i posljednjeg poslijeratnog popisa (1948 — 1961) izgubio stanovništva u vrijednosti od 67,7% njegova prirodnog priraštaja u istom razdoblju. To gubljenje nije bilo vremenski ravnomjerno. U razdoblju 1948 — 1953. izgubljeno je stanovništva u vrijednosti od 41,1% prirodnog priraštaja, a od 1953 — 1961. čak 89,2%. Iz toga se vidi da deficit broja stanovnika ima

tendenciju povećavanja, a vidjeli smo da prirodni priraštaj opada, što će se zajednički sigurno negativno odraziti u cijelom kraju.

U poslijeratnom razdoblju vrši se koncentracija stanovništva oko centralnih i gospodarski aktivnijih naselja neagrarnih djelatnosti i prevladava preseljavanje stanovništva unutar samoga kraja. Ipak, to je i emigracijsko područje, jer se gotovo 90% vrijednosti prirodnog priraštaja gubi.

Pravi intenzitet i pravce emigracije stanovništva daruvarsko-pakračkog kraja ne može se tačno prikazati jer se o tome ne vodi potpuna i pouzdana evidencija. Zna se da najveći dio emigranata odlazi u gradove, naročito u Zagreb, što je osobito došlo do izražaja u poslijeratnom razdoblju. Ta emigracija kod najvećeg dijela iseljenika nije uvjetovana ekonomskom nuždom, jer je agrarna gustoća ovoga prostora takva da još može primati novo stanovništvo, a ne siliti na iseljavanje. Znači da je emigracija iz ovoga prostora kod većine iseljenika uvjetovana traženjem boljeg i lakšeg života, prvenstveno izvan poljoprivrede, a samo kod manjeg dijela nužna. To se vidi i po tome što razlike u deficitu između broja stanovnika koji bi trebao biti na bazi prirodnog priraštaja i stvarnog broja nisu velike između siromašnijeg brdskog i bogatijeg nizinskog dijela kraja, kod kojeg se također već osjeća višak ruku zbog mehanizacije poljoprivrede.

Osim ove, u suštini socijalno i ekonomski uvjetovane emigracije, postojale su i političke emigracije. Još za vrijeme rata iselio je veći broj Nijemaca i nešto Mađara, dok je neposredno nakon rata iselio i manji broj Čeha.

Jedina organizirana seoba domaćeg stanovništva iz ovoga kraja bila je poslije rata: iz Gornjih Boraka u selo Kapan kod Suhopolja, dok su se sve ostale odvijale unutar samog kraja, i to redovito iz brdskog u nizinski dio.

Unatoč povremenom odseljavanju njegova stanovništva, daruvarsko-pakrački kraj je sve do danas ostao tipičan imigracijski prostor. Njegova su naselja 1961. g. imala čak 40,3% alohtonog stanovništva. Međutim, to alohtono stanovništvo nije sve doselilo iz drugih krajeva, već je tu uračunat i onaj dio koji je preseljavao unutar ovog kraja bilo zbog zemlje, zaposlenja, ženidbe ili udaje i sl. Pravih doseljenika u ovaj kraj bilo je 1961. g. 17 390 ili 25,9% od ukupnog broja stanovnika. Od tog broja najviše je došlo iz drugih, prvenstveno zapadnijih krajeva Hrvatske (22,1% od ukupnog stanovništva). Iz ostalih dijelova Jugoslavije došlo je 2,8%, te 1% iz inozemstva. Doseljeno stanovništvo iz ostalih dijelova Hrvatske uglavnom je agrarno i većinom se naselilo u sela sjeverozapadnog nizinskog dijela, a tek manji dio u gradska naselja. Najviše je doselilo iz Hrvatskog zagorja. Od ukupnog broja doseljenih iz ostalih dijelova Jugoslavije više od polovice (56,9%) čine doseljenici iz Bosne. To je također uglavnom agrarno stanovništvo koje se naselilo u zapadni nizinski dio, za razliku od doseljenika iz ostalih re-

publika koji većinom nisu agrarno stanovništvo a naseljeni su uglavnom u centralnim naseljima; čak 56,8% u svega tri naselja: Daruvaru, Pakracu i Lipiku. Malobrojni doseljenici iz inozemstva uglavnom su čehoslovački, mađarski i talijanski kolonisti doseljeni krajem prošlog i početkom našeg stoljeća, dakle, većinom starije osobe, te mali broj potomaka naših povratnika, uglavnom iz Amerike.

S obzirom na tip naselja iz kojeg su doseljenici došli u ovaj kraj, najveći je udio doseljenika iz seoskih naselja (79,7%). Na drugom mjestu su doseljenici iz gradskih naselja sa 14,2%, dok je najmanje doselilo iz mješovitih naselja (4,2%). Ovo je još jedna potvrda da je daruvarsko-pakrački kraj zbog svojih povoljnih prirodnih osobina i relativno male agrarne gustoće još uvijek imigracijski prostor, prvenstveno za agrarno stanovništvo. 1/4 njegova stanovništva 1961. g. činili su doseljenici koji su danas najvećim brojem u selima zapadnog dijela kraja, a mnogo manjim u gradskim naseljima, dok u istočni brdski prostor gotovo nisu ni ulazili.

Gustoća naseljenosti

Iako je daruvarsko-pakrački kraj sastavni dio Savsko-dravskog međuriječja, ipak je slabije naseljen nego što bi se to bez detaljnijeg promatranja moglo očekivati. Njegova je opća relativna gustoća naseljenosti iznosila 1961. g. svega 57,3 stanovnika na km², što je znatno ispod prosjeka Hrvatske i Jugoslavije. Usporedimo li indeks porasta opće relativne gustoće triju spomenutih cjelina, vidjet ćemo da je i on najmanji upravo u obrađivanom kraju. Manja gustoća naseljenosti dijelom je uvjetovana utjecajem prirodne sredine,

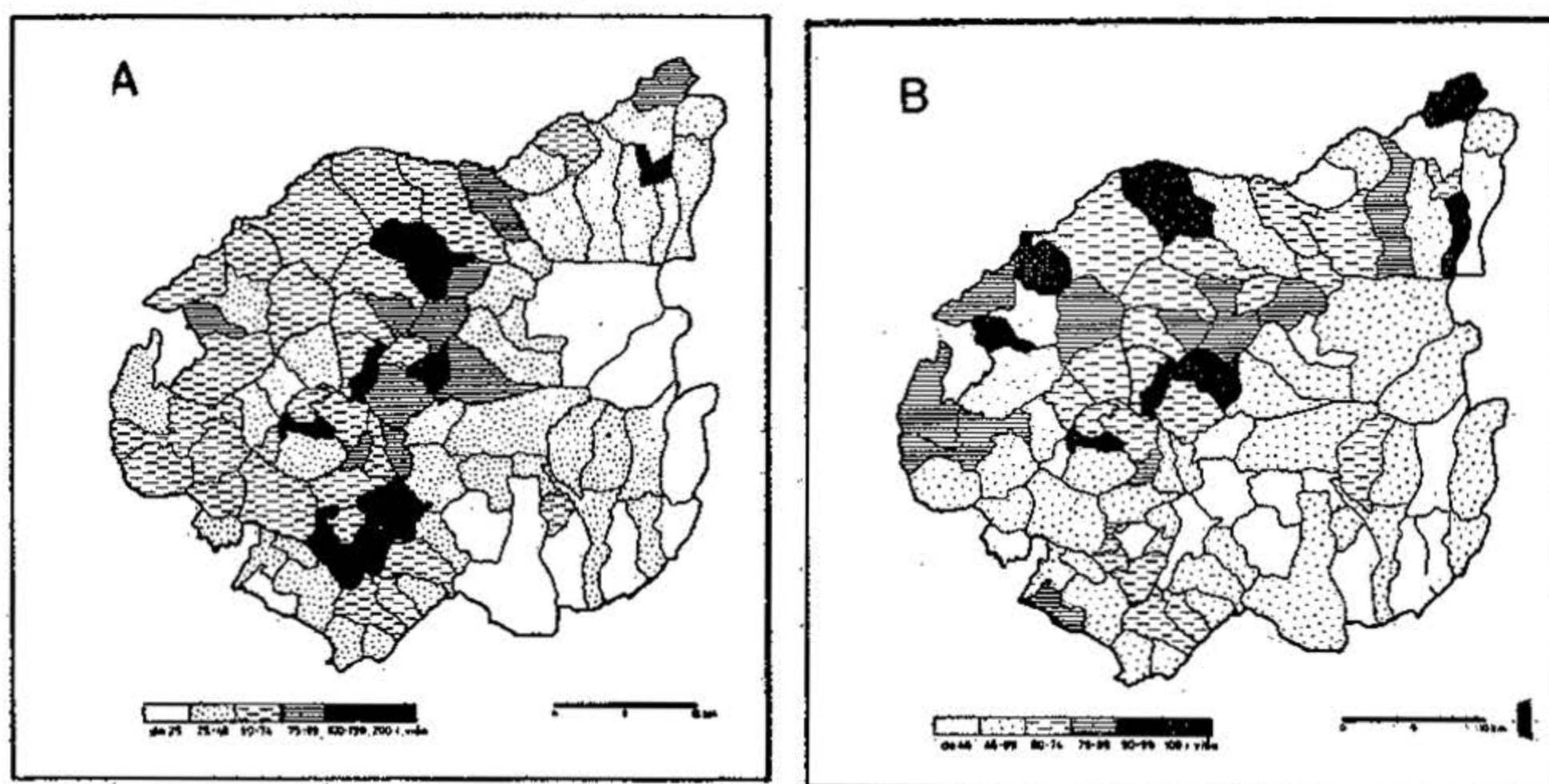
Tab. 3. Opća relativna gustoća naseljenosti u poslijeratnim popisnim godinama u Jugoslaviji, SR Hrvatskoj i daruvarsko-pakračkome kraju s indeksom porasta.

Table 3. General relative density of population in post-war census years in Yugoslavia, SR Croatia, and the Daruvar-Pakrac area with the index of increase.

	1948.	1953.	1961.	Indeks 1948—1961.
Jugoslavija	61,4	66,3	72,5	118,0
SR Hrvatska	66,9	69,7	73,6	110,0
Daruvarsko-pakrački kraj	56,0	56,7	57,3	102,3

dijelom društvenim zbivanjima. Istočniji dio kraja čine gore Papuk i Psunj, čiji su viši dijelovi doduše djelomično naseljeni, ali su sva ta naselja veoma mala brojem stanovnika. To su većinom šumoviti prostori, slabo naseljeni ili nenaseljeni. Najniži močvarni dijelovi na zapadu također nisu privlačni za naseljavanje,

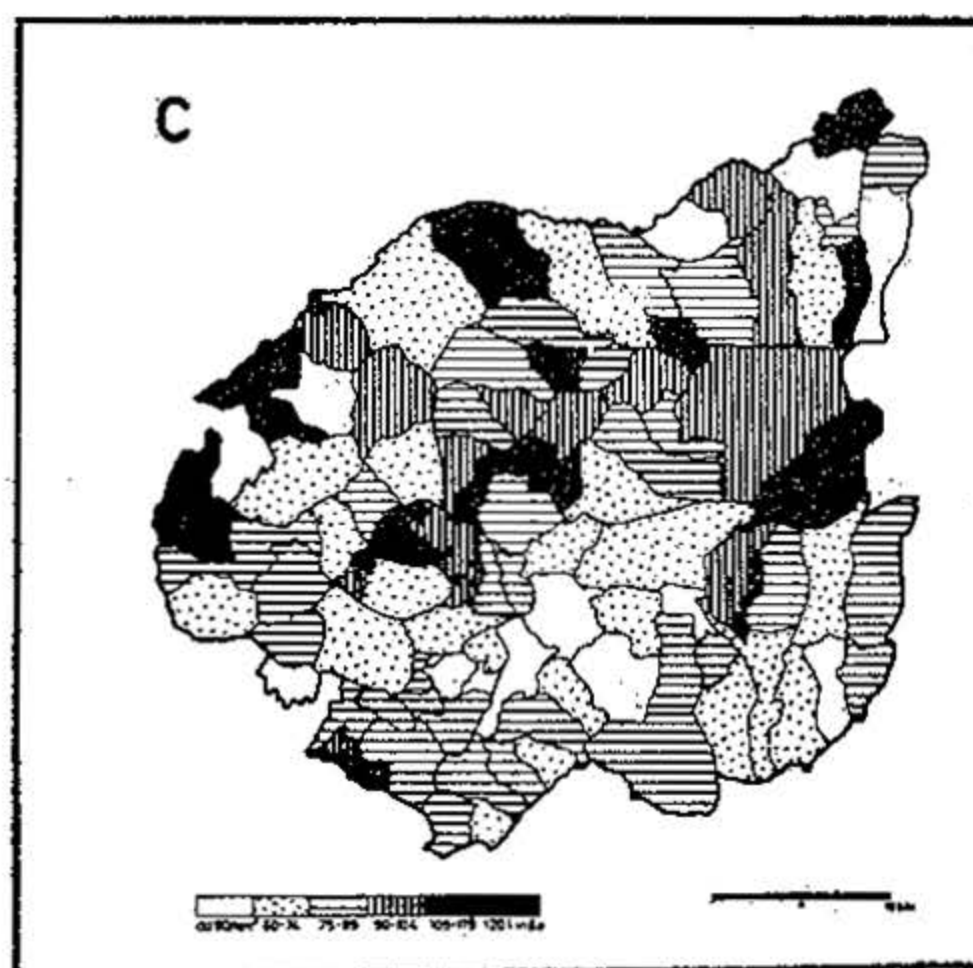
Društveni razlozi zadiru daleko u prošlost. Kako je od potiskivanja Turaka prošlo već gotovo 300 godina, čini se na prvi pogled nevjerojatno da bi i tako davni historijski događaji mogli imati bilo kakvog utjecaja na današnju gustoću naseljenosti. Međutim, potrebno je spomenuti da je ovaj kraj kao granični prostor »ničije zemlje« u XVI i XVII stoljeću gotovo opustio. Tada je naseljeno nešto novog stočarskog stanovništva na padinama Papuka, ali je glavina najplodnijeg dijela ostala prazna i pod šumom. Od potiskivanja Turaka slijede konstantne spontane i organizirane migracije u ovaj prostor. One traju još i danas, ali ipak nije još postignut maksimum gustoće naseljenosti koju bi kraj mogao podnijeti bez ikakve gospodarske preorijentacije niti je postojeće stanovništvo ravnomjerno raspoređeno. Kakve su gustoće u pojedinim katastarskim općinama, najljepše se može vidjeti na priloženim kartama (Sl. 6-A, 6-B i 6-C).

Sl. 6 A) Opća relativna gustoća u katastarskim općinama daruvarsko-pakračkoga kraja 1961. g.
 B) Poljoprivredna gustoća u katastarskim općinama daruvarsko-pakračkoga kraja 1961. g.
 C) Ratarska gustoća u katastarskim općinama daruvarsko-pakračkoga kraja 1961. g.

Fig. 6. A) General relative density in communal centers with land registry and assessment office of the Daruvar-Pakrac area in 1961.
 B) Agricultural density in communal centers with land registry and assessment office of the Daruvar-Pakrac area in 1961.

C) Farming density in communal centers with land registry and assessment office of the Daruvar-Pakrac area in 1961.

Opća relativna gustoća je najveća u središnjem dijelu kraja, gdje su se razvila oba gradska centra, u kojem su izgrađene glavne komunikacije i gdje je danas mogućnost zaposlenja izvan poljoprivrede najveća. Od 21 katastarske općine ili 22,6% svih katastarskih općina s većom općom relativnom gustoćom od 75 stanovnika na km² 15 je kontinuirano povezano na pravcu Daruvar — Pakrac. Razmatramo li čitav kraj, uviđamo da je opća relativna gustoća mnogo veća u zapadnom nizinskom i za naseljavanje prirodno povoljnijem prostoru. Tu nema ni jedne katastarske općine s manjom općom relativnom gustoćom od 25 stanovnika na km², štoviše, svega dvije imaju ispod 45 stanovnika na km². Brdski dio kraja istočno od linije Pakrac — Sirač — Daruvar ima opću relativnu gustoću veoma malu; svega sedam katastarskih općina veću od 50, a isto toliki broj i manju od 25 stanovnika na km². To je normalno za najviši, najšumovitiji i najsiromašniji dio kraja.

Kod poljoprivredne (agrarne) gustoće naseljenosti slika je izmijenjena. Kako se ovdje uzima u obzir samo poljoprivredno stanovništvo na poljoprivrednu površinu (pod poljoprivrednom površinom uzeto je u obzir sve osim šuma i neplodnog zemljišta), ne vidi se više najveća koncentracija oko gradova i glavnih komunikacija, dapače, tu je gustoća sada gotovo najmanja. To dolazi do izražaja kod Pakraca, ali ne i kod Daruvara, kod njega je udio agrarnog stanovništva nešto veći. Katastarske općine s najvećom poljoprivrednom gustoćom nalaze se na sjeverozapadnoj polovici kraja. Svega 20 katastarskih općina u cijelom kraju imaju veću poljoprivrednu gustoću od 75 na km². To nam pokazuje da su mogućnosti naseljavanja agrarnog stanovništva još uvijek velike.

Slika ratarske (poljodjelske) gustoće, tj. agrarnog stanovništva na isključivo ratarskim površinama (pod ratarskom površinom uzete su u obzir oranice, vrtovi, voćnjaci i vinogradi), ne razlikuje se mnogo od slike poljoprivredne gustoće. I opet su katastarske općine s najvećom gustoćom u sjeverozapadnom dijelu. Veća ratarska gustoća kod nekih brdskih naselja uvjetovana je isključivanjem pašnjaka iz bazne površine za izračunavanje ratarske gustoće, a to su im upravo najprostranije poljoprivredne površine. U razmještaju katastarskih općina s više od 90 agrarnih stanovnika na km² ratarske površine teško se primjećuje neka pravilnost. Ipak, u središnjem dijelu kraja, u pravcu jugozapad — sjeveroistok, postoji kontinuirani pojas gušće naseljenosti u odnosu na ratarsku površinu, što nam je ujedno indikator koji govori o kvaliteti blago valovitog i ocjeditog zemljišta.

Na osnovu analiziranog stanja pojedinih gustoća u daruvarsko-pakračkome kraju možemo zaključiti da je gustoća stanovništva relativno mala i da postoji jedino veća koncentracija oko dvaju gradova i glavnih prometnica na njihovu pravcu. Poljoprivredna i ratarska gustoća također su male i između pojedinih naselja također jako variraju. Iako su mnogo veće u sjeverozapadnom dijelu

kraja, to je prostor koji bi na svojem većem dijelu mogao primiti još uvijek velik broj agrarnog stanovništva.

Strukturne karakteristike

a) Stanovništvo po dobi i spolu

Daruvarsko-pakrački kraj prema odnosu glavnih dobnih skupina ima mlado stanovništvo²², jer mu je 24 911 stanovnika ili 37,1% mlađe od 20 godina. 35 194 stanovnika ili 52,5% spada u grupu zrelog, a 7 029 ili 10,4% u grupu starog stanovništva (starijeg od 60 godina). Vidne su razlike između brdskog i nizinskog dijela. Brdska sela redovito imaju »mlado« stanovništvo, čiji udio kod nekih prelazi 40%, dok mnoga nizinska sela imaju »staro« stanovništvo, tj. manje od 30% stanovništva mlađeg od 20 godina, a više od 12% stanovništva starijeg od 60 godina.

Tab. 4. Struktura stanovništva Jugoslavije, SR Hrvatske i daruvarsko-pakračkog kraja po dobi i radnoj sposobnosti 1961. g.

Table 4. Structure of population of Yugoslavia, SR Croatia and the Daruvar-Pakrac area by age and earning ability in 1961.

	0—14	Radno sposobni 15—64	65 i više godina	Za rad najsposobniji 15—50 g.
Jugoslavija	28,6	63,4	7,9	49,6
SR Hrvatska	27,2	65,3	7,4	49,3
Daruvarsko-pakrački kraj	29,1	64,5	6,3	49,5

Usporedimo li pojedine dobne grupe stanovništva ovog kraja, podijeljene tako da se vidi i udio za rad sposobnog stanovništva, (Tab. 4) s prosjecima Jugoslavije i SR Hrvatske, vidjet ćemo da je udio za rad sposobnog stanovništva za 1,1% veći od jugoslavenskog, ali za 0,8% manji od hrvatskog prosjeka, dok je udio za rad najsposobnijeg stanovništva gotovo jednak jugoslavenskom i hrvatskom prosjeku.

Što se tiče dobi i radne sposobnosti, postoje velike razlike kod pojedinih naselja ovoga kraja. Kod dobnih piramida za pojedina naselja vide se osnovne razlike. Dok je kod izrazito nizinskih njihov oblik više sličan okljaštrenom stablu nego piramidi, kod brdskih on je još uvijek piramidalni. Kod svih su naselja izrazite negativne posljedice obaju svjetskih ratova. Manji udio stanovništva u grupi

22) M. Friganović: Socijalna geografija I — Stanovništvo svijeta, Zagreb, 1968, p. 87

od 0—4 godine odraz je najnovijih tendencija smanjenja nataliteta u svim dijelovima. Iako su sve baze dobnih piramida relativno uske, one su ipak najuže kod nizinskih naselja. Budući da je kod njih i daleko veći dio »starog« stanovništva u odnosu na druga naselja, starenje demografske mase, koje je u poslijeratnom periodu vidljivo u cijelom kraju, najizrazitije je baš u nizinskim naseljima.

Usporedimo li odnos broja muškaraca i žena daruvarsko-pakračkog kraja s onim u Jugoslaviji i SR Hrvatskoj, vidjet ćemo da je on od oba, a naročito od prvog, nepovoljniji (Tab. 5). Ovako ne-

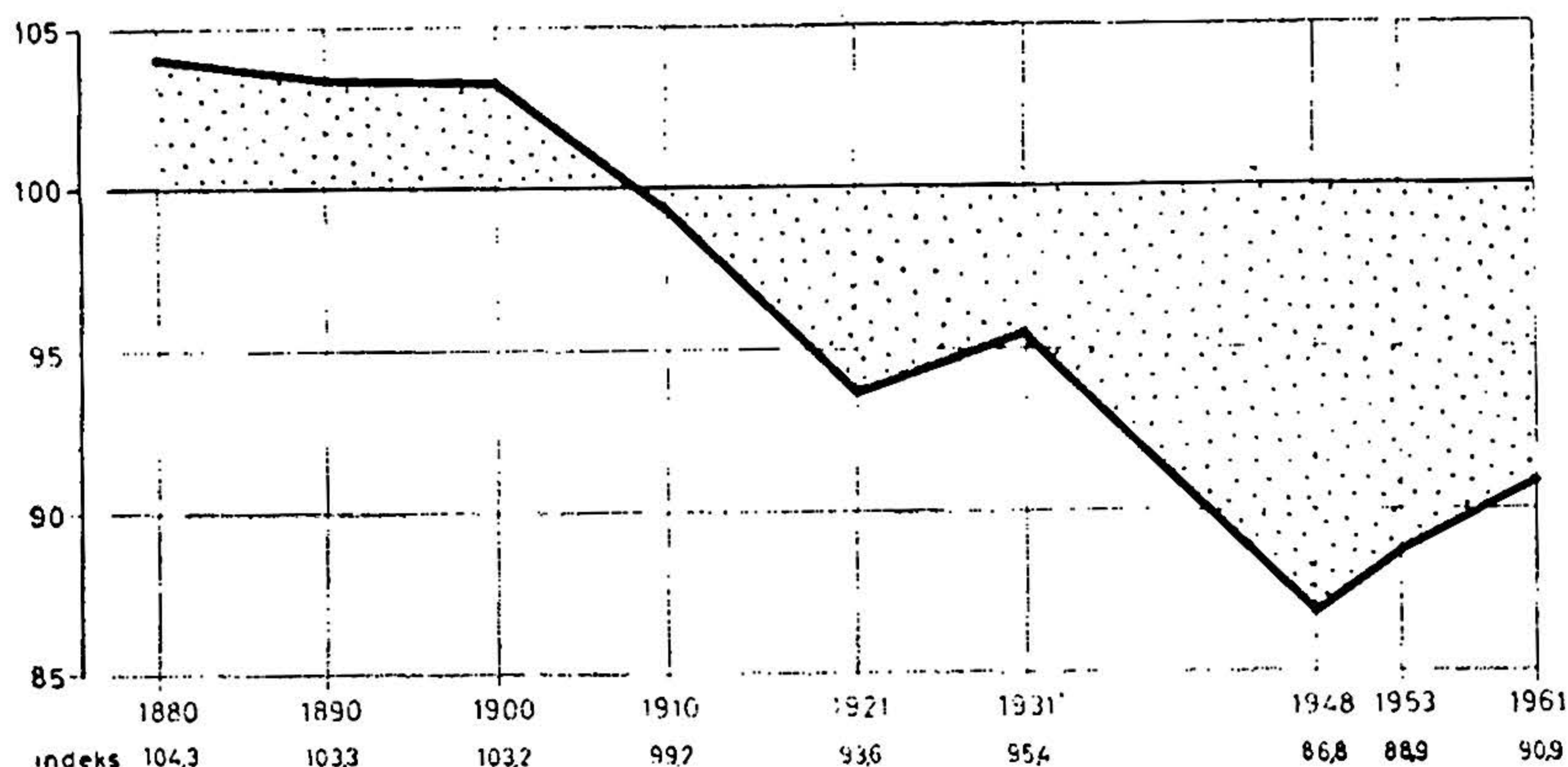
Tab. 5. Brojčani odnos muškaraca i žena u Jugoslaviji, SR Hrvatskoj i daruvarsko-pakračkom kraju 1961. g.

Table 5. Numerical ratio of men and women in Yugoslavia, SR Croatia and the Daruvar-Pakrac area in 1961.

	Broj muškaraca na 100 žena
Jugoslavija	95,1
SR Hrvatska	91,5
Daruvarsko-pakrački kraj	90,9

povoljno stanje uvjetovano je većim stradanjem muškaraca u proteklim ratovima i njihovim prosječno kraćim životom, kao i najnovijim raslojavanjem sela, kod čega upravo muškarci prvi odlaze iz sela u traženju zaposlenja izvan poljoprivrede. U daruvarsko-pakračkom kraju bilo je 1961. g. 47,6% muškaraca, odnosno 52,4% žena. Kod omladine do 20 godina bilo je od ukupnog broja stanovnika 17,9% muškog, a samo 17,7% ženskog stanovništva. Od 20 do 30 godina odnos je bio izjednačen (7,7:7,7), dok je kod starijih godišta bio veći broj žena, a naročito u dobnoj grupi iznad 60 godina. Tu je bilo svega 4,3% muškaraca, a 6,1% žena od ukupnog broja stanovnika. To nam pokazuje da se i u ovom kraju rađa više muške djece, ali i to da je vijek muškarca kraći.

Da uvijek nije bilo tako, pokazuju nam podaci o odnosu muškog i ženskog stanovništva od 1880. do 1961. g. (Sl. 7). Sve do 1910. g. muškarci su bili brojniji od žena. Teško je danas reći u kojoj mjeri je to rezultat zaostalosti i slabijih medicinsko-higijenskih uslova (manja briga za žensku djecu, veći pomor porodilja i sl), jer je sve do početka ovoga stoljeća ovo bio imigracijski kraj, a lako je vjerovati da je među doseljenicima, kao što to obično biva, bio veći broj muškaraca. Već krajem prošlog, a naročito početkom našeg stoljeća, počinje jača emigracija, a među emigrantima opet su uvijek brojniji muškarci. Jedino na taj način može se objasniti tako nagli pad broja muškaraca prema broju žena 1910. g. Odnos 1921. g. pokazuje posljedice I svjetskog rata kada je stradalo uglavnom samo muško stanovništvo. U kratkom razdoblju do 1931. g. odnos se znatno popravio, ali je uslijedila nova nevolja, pa je nakon II svjetskog rata 1948. g. na 100 žena dolazilo svega 86,8 muš-

Sl. 7 Odnos broja muškaraca i žena u daruvarsko-pakračkome kraju od 1880. do 1961. g. (Broj muškaraca na 100 žena.)

Fig. 7. Men: women ratio in the Daruvar-Pakrac area from 1880 to 1961 (number of men per 100 women).

karaca! Od tada pa do danas situacija se konstantno popravlja zahvaljujući fenomenu rađanja većeg broja muške djece, pa je 1961. g. na 100 žena već dolazio 91 muškarac. Taj odnos bi vjerojatno bio još povoljniji da u najnovijem »bijegu sa sela« broj muškaraca nije veći od broja žena.

b) Aktivnost i gospodarska djelatnost

Udio aktivnog stanovništva u daruvarsko-pakračkome kraju bio je u usporedbi s Jugoslavijom i SR Hrvatskom 1961. g. relativno

Tab. 6. Udio aktivnog i uzdržavanog stanovništva te lica s ličnim prihodima u cjelokupnom stanovništvu Jugoslavije, SR Hrvatske i daruvarsko-pakračkog kraja 1961. g.

Table 6. Share of gainfully employed population and dependants and inhabitants with personal income in the total population of Yugoslavia, SR Croatia and the Daruvar-Pakrac area in 1961.

% učešća u ukupnom stanovništvu 1961. g.	Aktivno stanovništvo	Lica s ličnim prihodima	Uzdržavano stanovništvo
Jugoslavija	45,0	3,6	51,3
SR Hrvatska	47,0	4,9	48,1
Daruvarsko-pakrački kraj	41,6	4,0	54,3

mali, dok je u skladu s tim udio uzdržavanog stanovništva bio veći (Tab. 6). Međutim, on se je u kratkom poslijeratnom razdoblju konstantno mijenjao (Tab. 7). Od 66,0% aktivnog stanovništva

Tab. 7. Kretanje aktivnosti stanovništva daruvarsko-pakračkog kraja u poslijeratnim godinama u postocima.

Table 7. Changes of economical activities of population of the Daruvar-Pakrac area in post-war years expressed in percentages.

Godina	Aktivno stanovništvo	Lica s ličnim prihodima	Udržavano stanovništvo
1948.	66,0	2,2	31,8
1953.	48,2	3,0	48,8
1961.	41,6	4,0	54,3

1948. g. što je bio odraz tipične agrarne sredine u kojoj se uključuje u aktivni rad relativno mlado stanovništvo, taj je udio pao na svega 41,6%. Istovremeno se naglo povećao udio uzdržavanog stanovništva. Tome je glavni uzrok duže školovanje djece i na taj način njihovo kasnije uključivanje u aktivni rad. Pad bi bio veći da se i sve više žena ne uključuje u privredu i razne službe, pa se na taj način donekle opet smanjuje udio u grupi uzdržavanog stanovništva, u kojoj veliki dio čine domaćice, dakle, ne baš pravo izdržavano stanovništvo.

U istom razdoblju porastao je i broj lica s ličnim prihodima, što nije odraz neke značajnije radničko-činovničke tradicije već posljedica poslijeratnog penzioniranja većeg broja učesnika NOB.

Aktivnost stanovništva pojedinih naselja bitno se razlikuje. Dok čista agrarna naselja imaju još i danas veliki postotak aktivnog stanovništva (kod 5 sela više od 60%), neka koja imaju izvjesnu centralnu funkciju, kao i ona u njihovoj okolini, imaju udio aktivnog stanovništva čak manji od 40% (ukupno 37 naselja). Izuzetak čine ona naselja kod kojih postoji mogućnost zapošljavanja žena (npr. Pakrac) pa im je, unatoč mogućnosti dužeg školovanja djece, udio aktivnog stanovništva veći.

U daruvarsko-pakračkome kraju većina od 64,5% aktivnog stanovništva bila je 1961. g. u primarnoj grupi djelatnosti, što je više od prosjeka Jugoslavije i SR Hrvatske (Tab. 8). Iako u grupi primarnih gospodarskih djelatnosti svojim brojem daleko prevladava agrarno stanovništvo, možemo reći da je ovaj kraj još uvijek tipičan agrarni prostor. To bi još više došlo do izražaja kad bi iz njega isključili njegove gradske centre Daruvar i Pakrac. Međutim, to se ne smije učiniti, jer su oni dio toga kraja i rezultanta izvjesnih njegovih aktivnosti. Udio aktivnog stanovništva u sekundarnoj i tercijarnoj grupi gospodarske djelatnosti mnogo je niži od jugoslavenskog, a naročito od prosjeka SR Hrvatske. To nam još jednom potkrepljuje konstataciju da je ovaj kraj još uvijek relativno slabo razvijena sredina s jako naglašenim agrarnim osobinama.

Tab. 8. Aktivno stanovništvo Jugoslavije, SR Hrvatske i daruvarsko-pakračkog kraja prema grupama gospodarskih djelatnosti 1961. g.
 Table 8. Gainfully employed population of Yugoslavia, SR Croatia and the Daruvar-Pakrac area by groups of economical activities in 1961.

	I	II	III	Van djelatnosti
Jugoslavija	57,0	22,0	16,4	4,6
SR Hrvatska	51,0	24,6	19,2	5,2
Daruvarsko-pakrački kraj	64,5	16,9	13,2	5,4

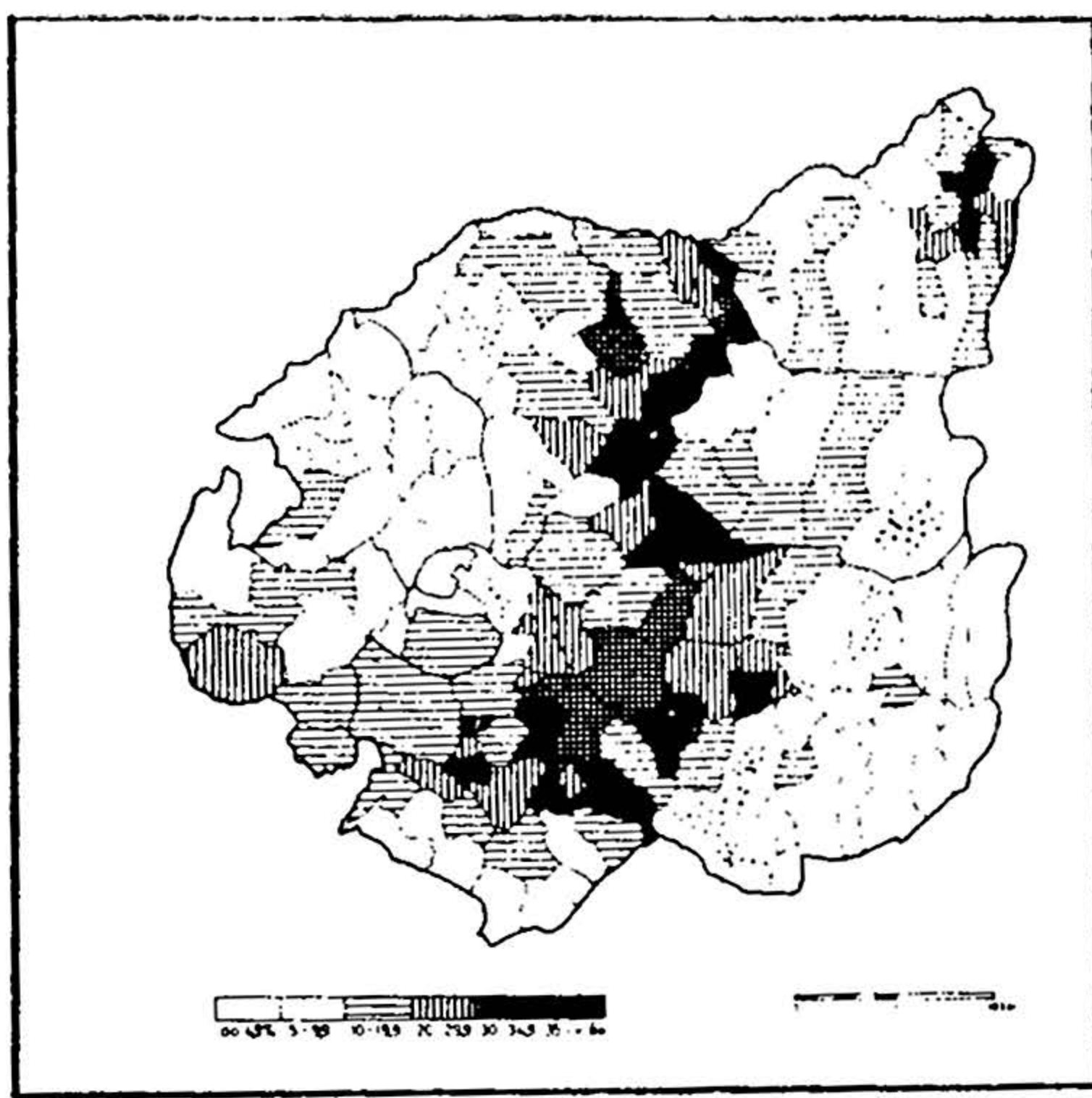
Međutim, ovo nije statično već se vrlo dinamično mijenja na štetu udjela stanovništva u primarnoj grupi gospodarskih djelatnosti. Najveće promjene u daruvarsko-pakračkome kraju zbile su se u razdoblju između zadnje dvije popisne godine, tj. između 1953. i 1961. g. U tom kratkom razdoblju udio aktivnog stanovništva zaposlenog u primarnim gospodarskim djelatnostima pao je sa 71,5 na 64,5%, dok je u ostale dvije grupe porastao, i to kod sekundarnih djelatnosti od 5,2 na 16,9%, a kod tercijarnih od 12,2 na 13,2%. Najveći porast imala je industrija, zatim rudarstvo, šumarstvo, građevinarstvo, usluge i zanati.

Da bi dobili pravu sliku rasporeda stanovništva ovoga kraja u pojedinim granama gospodarskih djelatnosti, razmotrit ćemo njihov udio u naseljima za svaku grupu posebno.

104 naselja, što čini 74,8% svih naselja, ima udio stanovništva u primarnoj grupi gospodarskih djelatnosti veći od 60%, dakle, veći od približne vrijednosti prosjeka za cijeli kraj. Ona zauzimaju zapadni i istočni dio, dok su u srednjem dijelu, oko Daruvara i Pakraca, gotovo sva naselja s prosječnim udjelom manjim od 60%. 27 naselja od smjestilo se uz cestu ili željezničku prugu Daruvar—Pakrac, odnosno neposredno uz spomenute gradove. 36 sela ima udio u primarnoj grupi djelatnosti preko 90%! Nešto su brojnija (23) u istočnijem brdskom dijelu, gdje se uglavnom kontinuirano pružaju duž zapadnih padina Psunja i Papuka.

Naselja s većim udjelom stanovništva u sekundarnoj grupi gospodarskih djelatnosti (Sl. 8) većinom su okupljena uz glavnu cestu i željezničku prugu Pakrac — Daruvar i oko Miokovićeve. 13 naselja je 1961. g. imalo više od 35% stanovništva u sekundarnoj grupi gospodarskih djelatnosti. Ona su većinom oko Daruvara (Doljani Podborski, Vrbovac Podborski, Rijeka Batinjska i Vukovje Batinjsko) i Pakraca (Prekopakra, Filipovac, Dobrovac i Brusnik), u čijoj su industriji zaposleni u većem broju njihovi mještani. Ali postoje i neka manja mjesta koja pružaju svojem i susjednom stanovništvu zapošljavanje u grupi sekundarnih djelatnosti. To su uglavnom kamenolomi u Siraču, D. Šumetlici i Šeovici, mlin PPK u M. Maslenjači te ciglana i pilana u Miokovićevu. Što se više udaljavamo od spomenutih naselja s izvjesnim industrijskim ili sličnim pogonom, udio stanovništva u sekundarnoj grupi gospodarske dje-

latnosti opada i svodi se uglavnom na pojedine seoske obrtnike. Najmanji udio stanovništva u grupi sekundarnih gospodarskih djelatnosti imaju sela u zapadnom, južnom i istočnom dijelu. Ona su uglavnom imala najveći udio stanovništva u grupi primarnih gospodarskih djelatnosti. U cijelom kraju bilo je 41 naselje (30%) s udjelom stanovništva u grupi sekundarnih gospodarskih djelatnosti manjim od 5%.

Sl. 8 Udio aktivnog stanovništva u naseljima daruvarsko-pakračkoga kraja u grupi sekundarnih gospodarskih djelatnosti 1961.g.
Fig. 8. Share of gainfully employed population in places of the Daruvar-Pakrac area in the group of secondary economical activities in 1961.

Udio stanovništva u grupi tercijarnih djelatnosti je najmanji. Svega 10 naselja imalo je 1961. g. više od 25% stanovništva u grupi tercijarnih gospodarskih djelatnosti. Najveći udio imali su Daruvar i Pakrac s nekoliko naselja u njihovoj neposrednoj okolici te Miokovićevo i Bučje kao lokalni centri.

Možemo zaključiti da se u inače agrarnom daruvarsko-pakračkome kraju spontano razvijaju grane neagrarnih djelatnosti, uglavnom samo na kontaktu brdskog i nižeg dijela kraja, u prelaznom pojasu dviju različitih prirodnih cjelina, koje se međusobno nadopunjavaju svojim različitim produktima. Takova dva jača spontana žarišta u tom pojasu su Daruvar i Pakrac, a slabija Lipik, Sirač i Miokovićevo. Centri s većim udjelom neagrarnih gospodarskih djelatnosti van tog pojasa, kao npr. Pakračka Poljana, Uljanik i Bučje, više su rezultat nužnosti osnivanja administrativnih punktova, što je u nekima od njih povuklo razvoj drugih neagrarnih aktivnosti, a manje prirodnih uslova za spontani razvoj neagrarnih privrednih grana.

c) Stanovništvo prema školskoj spremi

U kompleksu promatranih pojava i svojstava stanovništva, nešto što može objasniti ponekad i uzrok nekih drugih svojstava ili

pojava je kulturni nivo stanovništva. Upravo zato ćemo preko pismenosti i školske spreme ukratko razmotriti stanje u obrađiva-
nom kraju. I opet je korisno načiniti malu usporedbu s Jugoslavi-
jom i SR Hrvatskom (Tab. 9).

Tab. 9. Udio nepismenog stanovništva starijeg od 10 godina u Jugoslaviji, SR Hrvatskoj i daruvarsko-pakračkom kraju 1953. i 1961.

Table 9. Share of illiterate population from 10 years of age and over in Yugoslavia, SR Croatia, and the Daruvar-Pakrac area in 1953 and 1961.

	1953.	1961.
Jugoslavija	25,4	19,7
SR Hrvatska	16,3	12,1
Daruvarsko-pakrački kraj	12,1	11,8

Po udjelu nepismenih daruvarsko-pakrački kraj je u mnogo povoljnijoj situaciji od Jugoslavije, a ima i neznatno bolji prosjek od SR Hrvatske. 11,8% nepismenih među stanovništvom starijim od 10 godina relativno je malo u jugoslavenskim razmjerima, ali je još uvijek jako mnogo. Npr. susjedna Slovenija imala je 1961. g. svega 1,8% nepismenih u istoj dobnoj grupi stanovništva.

Veliki je nerazmjer između broja nepismenih muškaraca i žena. Od ukupno 6 447 nepismenih osoba starijih od 10 godina žene su 4 587 ili 71,1%. To pokazuje da se i u ovom kraju mnogo manje pažnje posvećivalo školovanju ženske djece, što je bilo svojstveno i u ostalim našim krajevima.

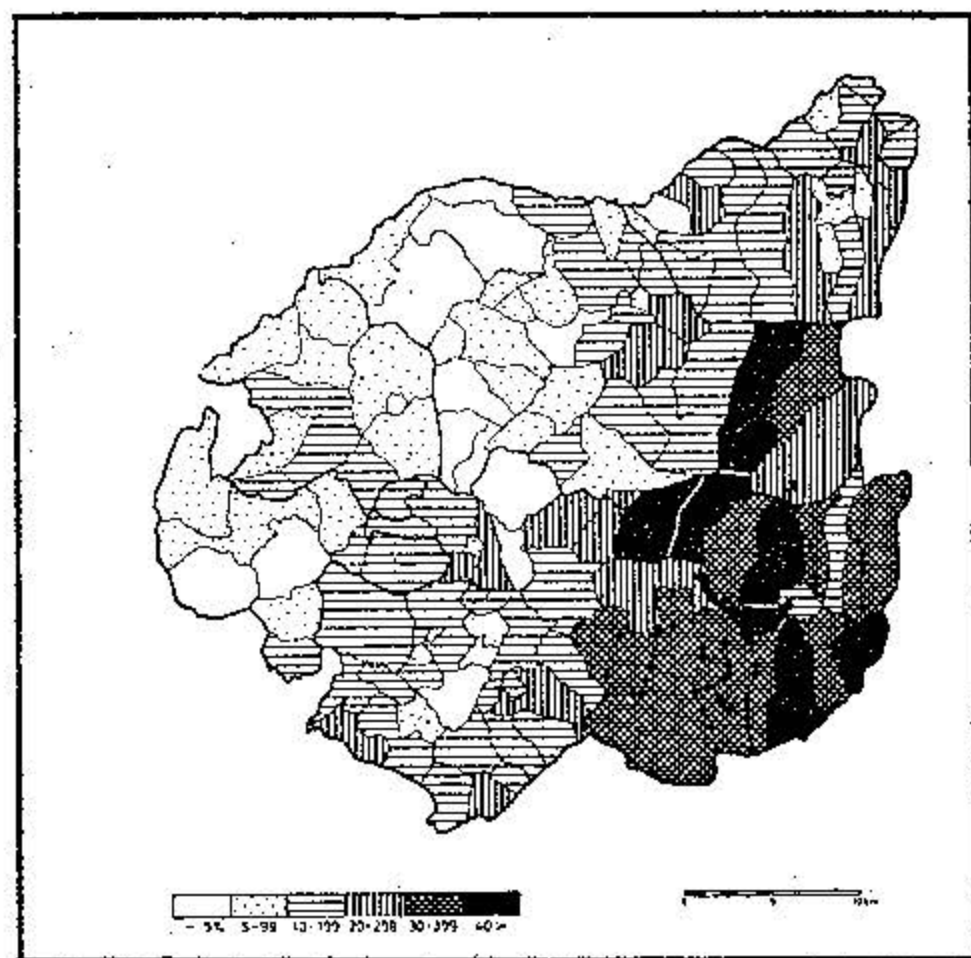
S obzirom na različiti udio nepismenih u pojedinim dobnim skupinama (Tab. 10), možemo zaključiti da situacija i nije tako teška kao što se čini na prvi pogled. Daleko najveći udio nepismenih je među stanovništvom starijim od 65 godina, dok kod stanovništva u dobi od 10 do 20 godina udio iznosi svega 1,3%, odnosno svega 153 nepismena na 11 299 stanovnika. Takovo stanje već zadovoljava i rezultat je obaveznog osnovnog školovanja u poslijeratnom razdoblju.

Tab. 10. Udio nepismenog stanovništva daruvarsko-pakračkoga kraja po dobnim grupama 1961. g.

Table 10. Share of illiterate population of the Daruvar-Pakrac area by age groups in 1961.

Ukupno	Od 10—19 g.	Od 20—34 g.	Od 35—64 g.	Preko 65 g.
11,8% ^o	1,3% ^o	5,4% ^o	17,6% ^o	30,3% ^o

Razmatramo li, na kraju, udio nepismenih u pojedinim naseljima cijeloga kraja 1961. g. (Sl. 9), vidjet ćemo ogroman kontrast između nizinskih i brdskih naselja. Nepismenost je u većini naselja na padinama Psunja i Papuka zapanjujuće visoka: u 23 sela bilo je više od 30% nepismenih u 7 od njih više od 40% nepismenog stanovništva među osobama starijim od 10 godina.

Sl. 9. Udio nepismenih među stanovništvom starijim od 10 godina u naseljima daruvarsko-pakračkoga kraja 1961. g.

Fig. 9. Share of the illiterate in population from 10 years of age and over in places of the Daruvar-Pakrac area in 1961.

skom dijelu. 1961. g. bilo ih je 16. Osim Daruvara, Lipika i lokalnog centra Pakračke Poljane, sve su to obična sela. Grad Pakrac imao je te godine 10,9% nepismenog stanovništva. Zanimljivo je napomenuti da je od spomenutih 16 naselja 8 imalo većinu češkog, a 8 hrvatskog stanovništva, što nam ilustrira kakva se pažnja posvećivala školovanju djece pripadnika pojedinih nacionalnosti ovog kraja i objašnjava, što osobito vrijedi za češka sela, već tradicionalno naprednija i najuzornija gospodarstva.

Osobe starije od 10 godina koje su osim osnovne završile još neku školu imaju u daruvarsko-pakračkome kraju udio od 9,3%. Jednako kao i kod pismenosti, njihov je udio mnogo veći kod muškog nego kod ženskog stanovništva. Od svih muškaraca starijih od 10 godina 14,8% svršilo je osim osnovne još neku školu, dok kod žena taj udio iznosi svega 4,4%. S obzirom na dob, mnogo je veći udio školovanih ljudi kod mlađeg stanovništva.

Pogledamo li raspored ljudi s navedenom školskom spremom u pojedinim naseljima cijeloga kraja, vidjet ćemo da svega dva naselja, dva grada ovoga kraja, imaju udio veći od 20%, i to Daruvar 21,8% i Pakrac 22,8%. Čim se više od njih udaljavamo, udio školovanih ljudi je sve manji, pa u 11 brdskih sela nema ni jedne osobe koja bi završila neku školu osim osnovne. Kontrasti su u tom pogledu, kao i u udjelu nepismenih, veliki, te se naročito nameće problem što skorijeg opismenjavanja i boljeg prosvjećivanja, naročito brdskog dijela gdje je 1961. g. postojalo selo u kojem je 59,9% stanovništva starijeg od 10 godina bilo nepismeno!

d) Nacionalni sastav

Zbog svoje historijske uloge graničnog i od starosjedilačkog hrvatskog stanovništva pred Turcima ispražnjenog prostora, daruvarsko-pakrački kraj je već za turske okupacije i nakon nje postao jaki imigracijski prostor. Turci su osim svojih činovnika i obrtnika, koji su se nastanili u tada važnijim mjestima toga kraja, naselili po padinama Psunja i Papuka stočarske porodice svojih martologa. Poslije potiskivanja Turaka nastavljaju se naseljavanja u niži dio kraja. Ta su naseljavanja vremenski duga, a nacionalno heterogena, jer su doseljenici dolazili iz različitih dijelova tadašnje Austrije, odnosno kasnije Austro-Ugarske monarhije. Rezultat takvog doseljavanja je i današnja heterogenost u nacionalnom sastavu, po kojoj daruvarsko-pakrački kraj spada među najšarolikije u našoj zemlji. U njemu osim Hrvata i Srba, koji su najbrojniji, žive u manjem broju svi ostali jugoslavenski narodi. Od ostalih naroda brojnije su zastupljeni Česi, Mađari, Talijani, Nijemci i Slovaci. Kolika je heterogenost naselja, ilustrira činjenica da ni jedan narod nema natpolovičnu većinu. Udio Srba u ovome kraju gotovo je jednak njihovom udjelu u Jugoslaviji, udio Hrvata jedva je nešto veći od 1/3, dok ostali narodi čine više od 1/5 stanovništva (Tab. 11).

Tab. 11 Udio Srba, Hrvata i pripadnika ostalih nacionalnosti u Jugoslaviji, SR Hrvatskoj i daruvarsko-pakračkom kraju 1961. g.

Table 11. Share of Serbs, Croats and members of other nations in Yugoslavia, SR Croatia and the Daruvar-Pakrac area in 1961.

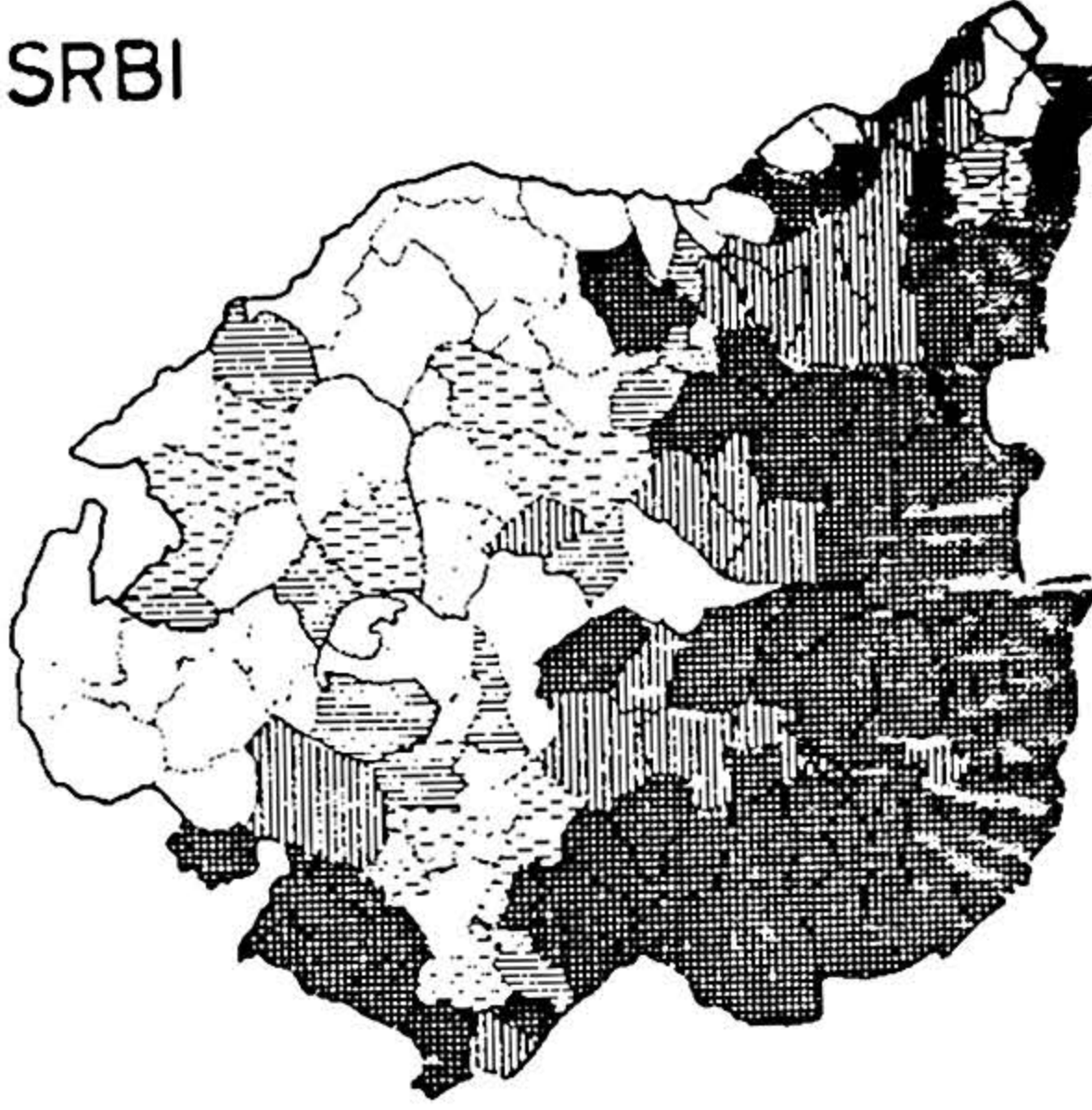
	Srbi	Hrvati	Ostali
Jugoslavija	42,6	23,7	43,7
SR Hrvatska	15,0	80,3	4,7
Daruvarsko-pakrački kraj	40,6	35,8	23,6

Međutim, dok udio jugoslavenskih naroda postepeno i konstantno raste, udio pripadnika ostalih nacionalnosti u blagom je padu. Kakvo je bilo poslijeratno kretanje broja najzastupljenijih naroda pokazuje nam tabela 12. Udio stranaca opada dijelom zbog pojedinačnog odseljavanja u zemlje odakle su doselili njihovi preci ili u naše gradove, zatim zbog manje baze za prirodno kretanje, a dijelom i zbog asimilacije s domaćim stanovništvom do koje najčešće dolazi sklapanjem mješovitih brakova.

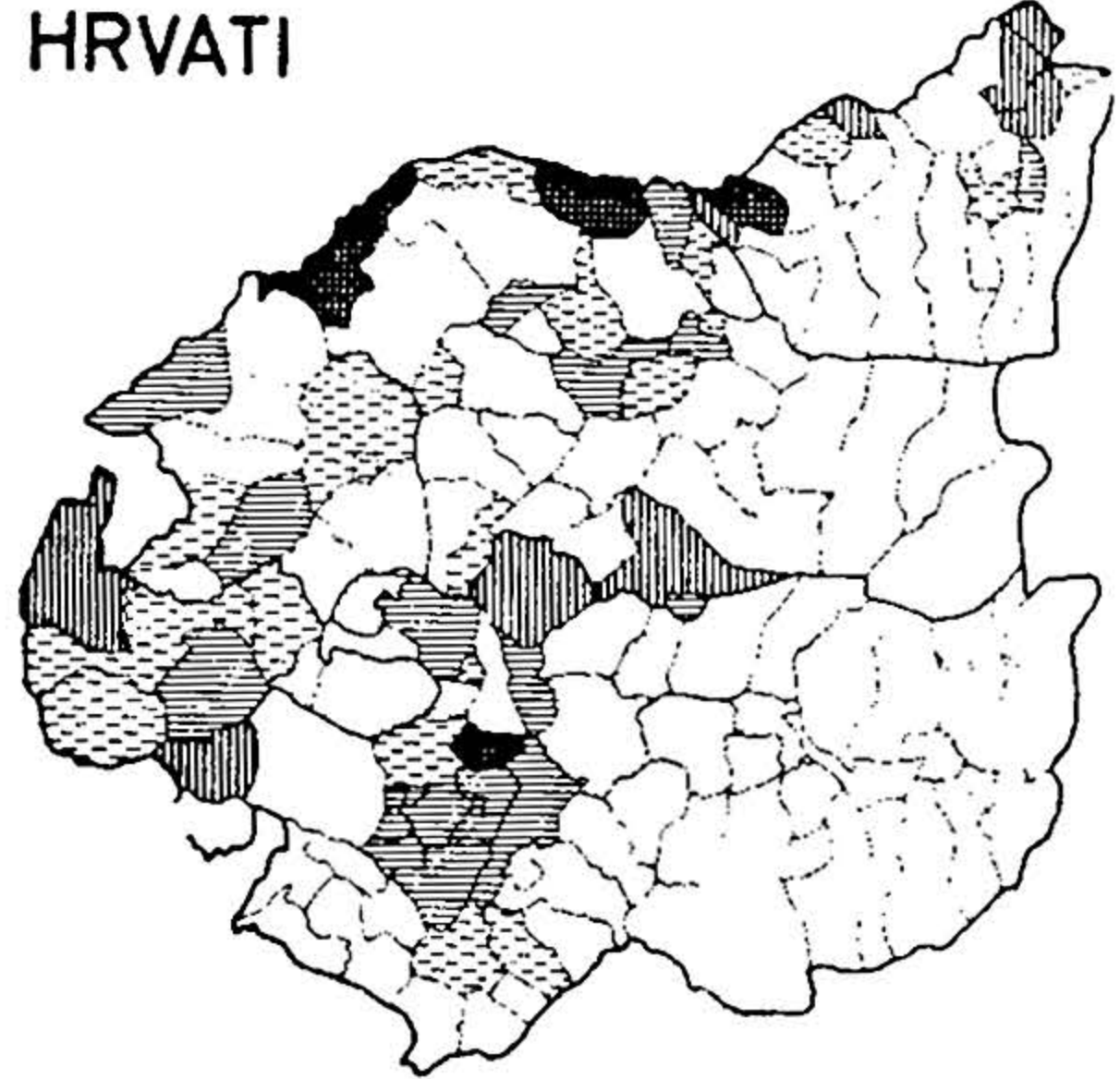
Kakav je 1961. g. bio raspored pripadnika pojedinih narodnosti, razmotrit ćemo po naseljima na slijedećih 5 karata.

Srbi imaju apsolutnu većinu u 79 ili 57,5% od ukupno 139 naselja daruvarsko-pakračkoga kraja. U svim brdskim selima oni imaju ne samo natpolovičnu nego čak 3/4 većinu, a u 50 brdskih sela njihov udio je veći od 90%. Budući da je većina naselja u kojima Srbi imaju apsolutnu većinu relativno mala brojem stanovnika (Sl. 10), postoji raskorak između njihova brojčanog udjela u cijelom kraju

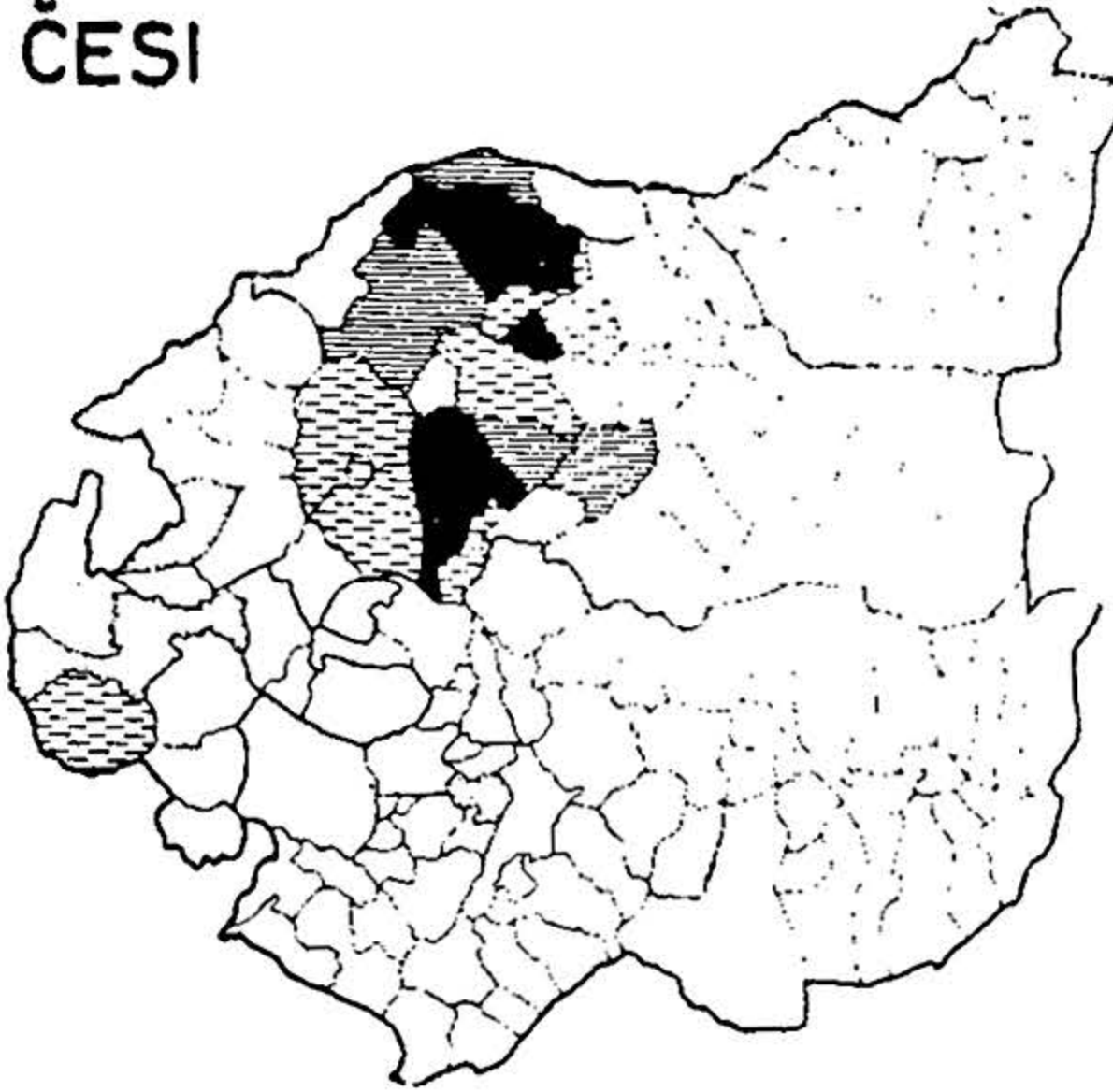
SRBI

HRVATI

ČESI

MADŽARI

TALIJANI

Sl. 10 Udio najzastupljenijih naroda u naseljima daruvarsko-pakračkoga kraja 1961. g.

Fig. 10. Share of the numerically most represented nations in places of the Daruvar-Pakrac area in 1961.

(40,6%) i udjela naselja u kojima imaju apsolutnu većinu (57,5%). Zanimljivo je da su se Srbi od svog dolaska u ovaj kraj kao stočarski živalj većinom naselili na padine Papuka i Psunja i tu se većinom zadržali do današnjih dana.

Hrvati (Sl. 10) imaju natpolovičnu većinu u svega 32 ili 23,0% naselja daruvarsko-pakračkoga kraja. Nejednoliko su raspoređeni sjeverozapadnim i središnjim dijelom a koncentrirani su jedino oko Pakraca. U oba grada ovog kraja — Pakracu (63,1%) i Daruvaru (54,4%) — imaju također natpolovičnu većinu. Upravo ovakav udio i razmještaj Hrvata najbolja nam je ilustracija društvenih zbiivanja što su utjecala na smjenu stanovništva toga kraja. U svega pet naselja ovoga nekad etnički posve hrvatskog kraja Hrvati su 1961. g. imali više od 90% stanovnika. To su Stražanac, Šuplja Lipa, Velika Maslenjača, Stari i Novi Majur, dakle, sve sela novije kolonizacije nakon I svjetskog rata, u koja su doselili većinom Hrvati iz Hrvatskog zagorja²³, Žumberka²⁴, Like i Bosne. Starosjedilačkog hrvatskog stanovništva jedino je nešto ostalo oko Lipika i Badljevine.

Česi (Sl. 10) su okupljeni u sredini sjeverozapadnog dijela kraja: imaju natpolovičnu većinu u svega osam naselja, od kojih su dva u općini Daruvar. Najveći postotak stanovništva imaju u slijedećim selima: Ljudevitino Selo (89,4%), Končanica (88,8%), Donji Sređani (79,7%) i Golubinjak (78,4%). Potomci su čeških kolonista iz prošlog i početka našeg stoljeća.

Tab. 12 Kretanje broja najzastupljenijih naroda daruvarsko-pakračkoga kraja po popisnim godinama poslije II svjetskog rata

Table 12. Population changes of numerically most represented nations in the Daruvar-Pakrac area by census years after World War II.

Godina	Uk. br. stanov.	Srbi		Hrvati		Čeho-slovaci		Mađari		Talijani		Ostali	
		Uk.	%	Uk.	%	Uk.	%	Uk.	%	Uk.	%	Uk.	%
1948.	63 677	24 927	39.1	22 030	34.6	10 603	16.6	3 431	5.4	1 643	2.6	1 043	1.6
1953.	66 535	26 343	39.6	23 136	34.8	10 615	15.9	3 109	4.7	1 646	2.5	1 686	2.5
1961.	67 182	27 278	40.6	24 947	35.8	10 272	15.3	2 695	4.0	1 505	2.2	1 385	2.0

Mađari (Sl. 10) su grupirani uglavnom oko Uljanika, gdje je i jedno naselje s njihovom natpolovičnom većinom. Osim oko Uljanika ima ih još od 10—30% u nekim selima oko Pakračke Poljane, Pakraca i Miokovićeve. I Mađari su poput Čeha potomci kolonista

23) I. Crkvenčić: Hrvatsko zagorje kao emigraciono žarište, Geografski vestnik XXVIII, Ljubljana, 1956.

24) I. Crkvenčić: Kretanje broja stanovnika Žumberačke gore kao odraz ekonomsko-geografskih prilika, Geografski glasnik XXI, Zagreb, 1959, p. 35—

iz vremena nakon potiskivanja Turaka, i iz vremena Austro-Ugarske monarhije krajem prošlog stoljeća.

Začuđuje otočić talijanskog²⁵ stanovništva (Sl. 10). Od ukupno 1 505 Talijana, koliko ih je 1961. g. ovdje živjelo, većina se okupila oko njihova najčišćeg sela Ploština (89,2%) u općini Pakrac. Osim u Ploštinama Talijani su imali natpolovičnu većinu u tri susjedna sela, i to Malom Banovcu (75,0%), Kapetanovu Polju (50,4%) i Strižičevcu (70,9%). Potomci su kolonista s kraja prošlog stoljeća.

Ostale narodnosti. Najbrojniji su Slovaci (442), od kojih je većina u selu Antunovac gdje čine 1/5 stanovništva; zatim Nijemci (400 do 500), od kojih većina živi u selu Blagorodovac gdje čine 1/4 stanovništva toga sela. Pripadnici drugih narodnosti disperzno su raspoređeni i u malom broju zastupljeni u ovome kraju (ostali jugoslavenski narodi, Ukrajinci, Turci, Šiptari, Rusi, Bugari i Rumunji).

Suvremeni socijalno geografski procesi

U dosadašnjem promatranju svojstava stanovništva daruvarsko-pakračkog kraja moglo se primijetiti da se sve pojave manje ili više mijenjaju. Smanjenje prirodnog priraštaja, opadanje broja stanovnika sela ili njihov porast u gradovima i oko njih, smanjenje broja aktivnog stanovništva ili nagli pad udjela stanovništva zaposlenog u primarnim gospodarskim djelatnostima i sl. sve su to pojave koje odražavaju određene socijalno-ekonomske ili psihološke procese.²⁶) Ti procesi nisu svojstveni samo ovome kraju već odraz općih pojava koje su inače normalna posljedica veće prosvijećenosti ili težnje za boljim standardom života. Oni se ne odražavaju samo kod stanovništva već indirektno i u prostoru, bilo u intenzivnoj stambenoj izgradnji ili obradi zemljišta u jednom dijelu kraja, a slabijoj ili nikakvoj u drugom ili sl.

Da bi mogli lakše sagledati i objasniti uzroke i posljedice pojedinih ekonomskih, psiholoških ili kombiniranih procesa, koje ćemo nazvati zajedničkim imenom socijalno-geografski procesi, jer su vezani uz životni prostor promatranog stanovništva i njegov geografski položaj, razmotrit ćemo najprije neke od njihovih materijalnih preduvjeta u daruvarsko-pakračkom kraju.

Ranije smo prikazali pojedine gustoće naseljenosti i vidjeli da bi ovaj kraj u odnosu na ostale dijelove naše zemlje mogao primiti još agrarnih kolonista. Međutim, to ne vrijedi za čitav prostor, jer su u njegovim različitim dijelovima i gustoće različite. Pogledamo li npr. raspored prosječnog udjela agrarne površine po stanovniku, koja za cijeli kraj iznosi 0,9 ha (prosjeak po domaćinstvu 3,4 ha),

25) M. Kuzle: Porijeklo Talijana i njihovih naselja u zapadnoj Slavoniji. Geografski horizont 3-4. Zagreb, 1967, p. 17

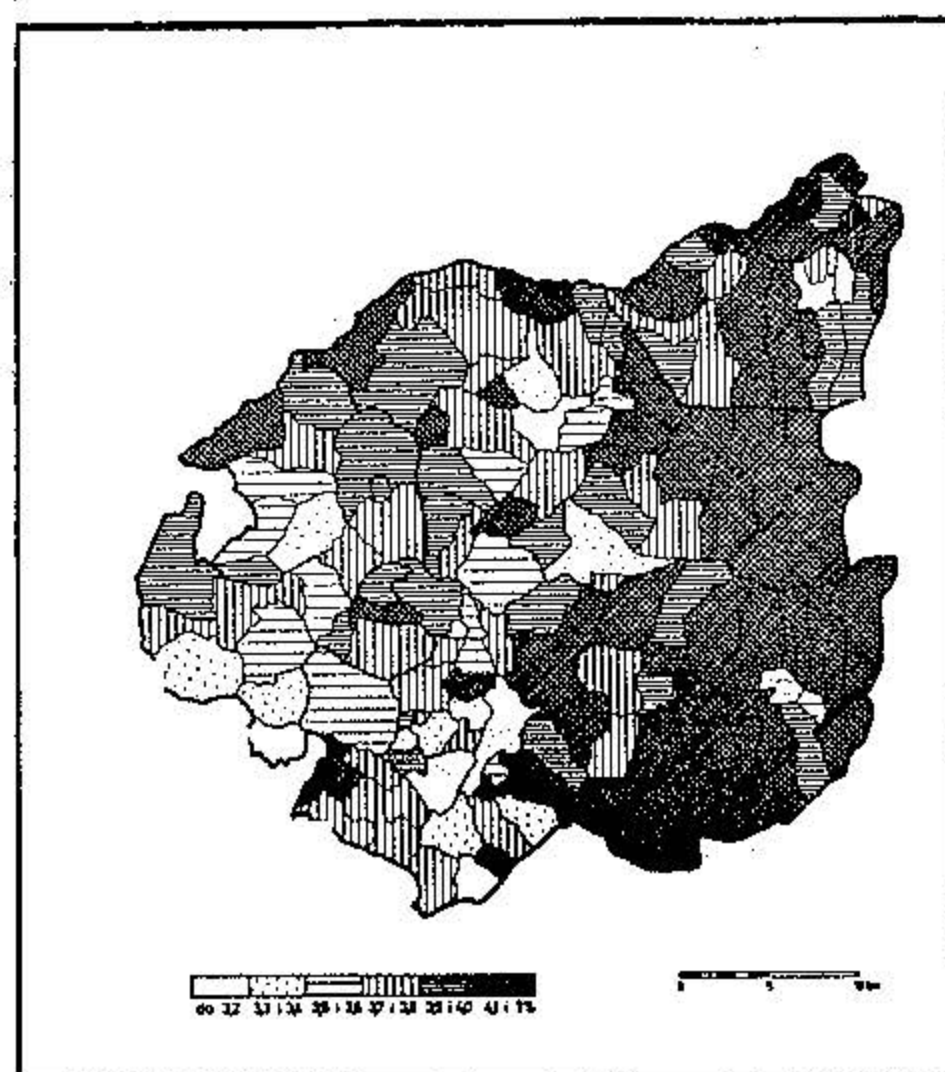
26) M. Friganović: Socijalno-geografske posljedice depopulacije agrarnih područja. Zbornik radova I jugoslavenskog simpozija o agrarnoj geografiji. Maribor, 1964, p. 145

vidjet ćemo da je u središnjem dijelu taj udio u osam katastarskih općina manji od 0,5 ha po stanovniku. To pokazuje da taj dio ne samo da nije u stanju primiti nove agrarne doseljenike već se i njegovo stanovništvo mora orijentirati na neagrarne djelatnosti ukoliko se nije već ranije orijentiralo. Veće su agrarne površine po stanovniku u zapadnom i istočnom dijelu, s tom razlikom da je u istočnom, brdskom prostoru kvaliteta zemljišta slabija.

Uz slabiju kvalitetu zemljišta pritisak na brdski dio kraja vrši i prosječno veliki broj članova domaćinstva. Dok je prosječan broj članova domaćinstava u cijelom kraju 3,6, u brdskom dijelu on je redovito mnogo veći od 4 (Sl. 11). Očekivane znatnije razlike između prosječnog broja članova domaćinstva središnjeg dijela s većim udjelom neagrarne djelatnosti i agrarnih područja postoje samo u odnosu na istočniji, zaostali, brdski dio kraja, dok su u odnosu na također agrarni zapadniji dio mnogo manje.

Sl. 11 Prosječni broj članova domaćinstava u naseљjima daruvarsko-pakračkoga kraja 1961. g.

Fig. 11. The average number of members in a household in places of Daruvar-Pakrac area in 1961

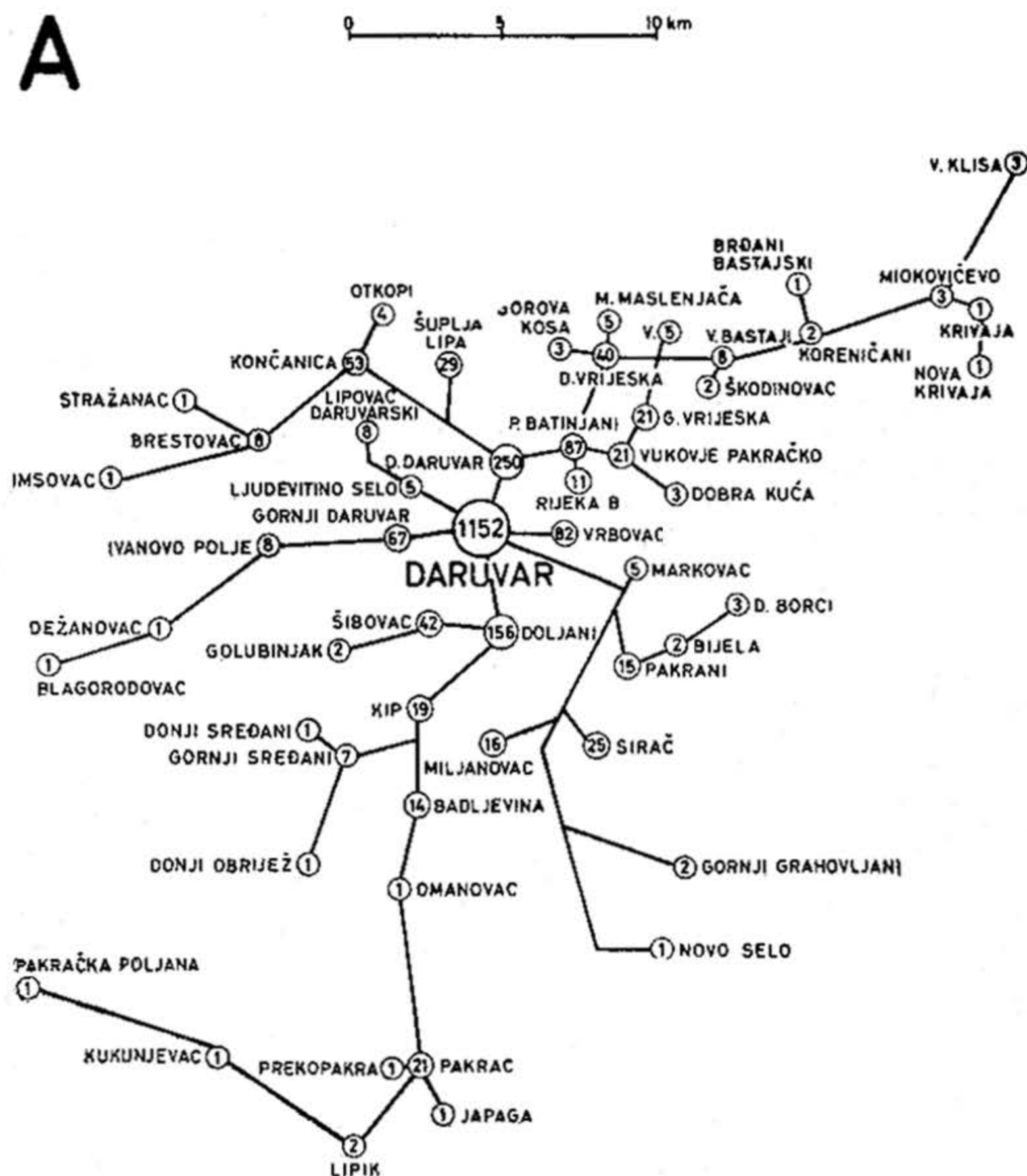
Središnji prostor na kontaktu nižeg i brdskog dijela gotovo se u svemu izdvaja. On je oduvijek bio prostor prožimanja i najprivlačniji za život ljudi, jer je mogao koristiti prirodna bogatstva što ih pruža i nizinski dio prvenstveno u vidu agrarnih proizvoda, a viši u vidu drveta, kamena i vode kao pogonskog sredstva. Taj pojas je imao najviše mogućnosti da uz agrarne razvije i ostale privredne djelatnosti i privuče veći broj stanovnika. Zato je i danas ovdje najveći broj stanovnika i zbog toga manji prosjek agrarne površine po stanovniku i domaćinstvu. Prirodna sredina uslovlila je i današnje stanje tog kontaktnog pojasa, tj. u njemu je najveći udio stanovništva i domaćinstava s izvorom prihoda van poljoprivrede.

Navedeno socijalno stanje daruvarsko-pakračkoga kraja i nagla industrijalizacija naše zemlje u poslijeratnom razdoblju, čija je normalna posljedica bila urbanizacija, uvjetovali su u ovom kraju či-

tav niz socijalno-geografskih procesa. Njihov se razvoj u prvoj fazi odvijao na bazi socijalnih, prvenstveno ekonomskih uvjeta, dok je kasnije, što se zadržalo i danas, veliku ulogu odigrao i psihološki momenat, tako da su neki procesi, kao npr. prevelika deagrarijacija, poprimili zabrinjavajuće razmjere.

Izvjerna industrijalizacija i urbanizacija izvršena je u ovom kraju jedino u Daruvaru i Pakracu; u mnogo manjoj mjeri u Lipiku i Miokovićevu. Ona je dovela do disharmonije u pokriću lokalnih potreba za radnom snagom i na više načina privukla seosko stanovništvo ovoga kraja, a najvidljiviji proces koji je već u prvoj fazi izazvala bile su dnevne migracije radne snage²⁷). One su i u ovome kra-

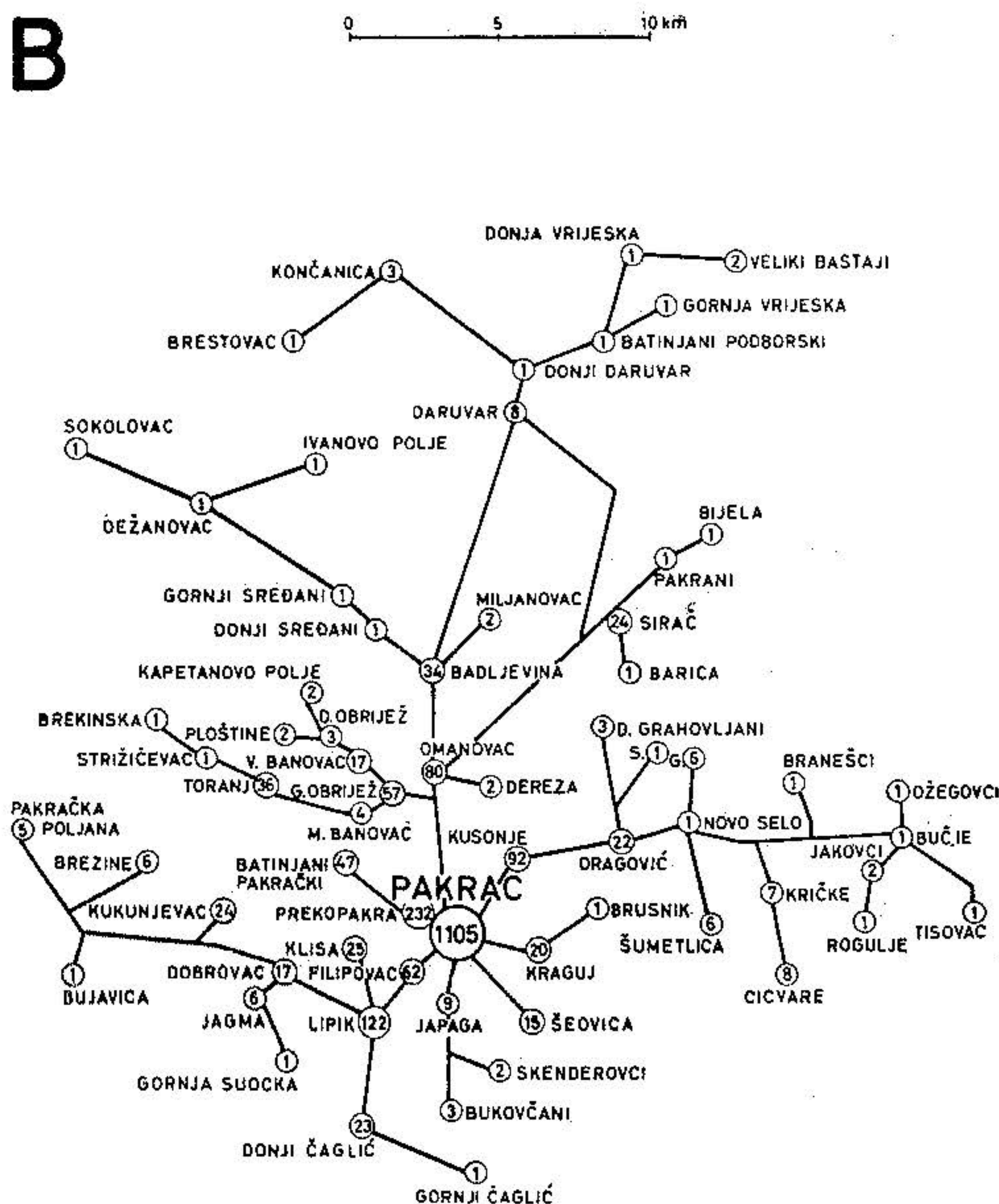
DNEVNI MIGRANTI U DARUVAR 1961. GOD.

Sl. 12. A) Dnevni migranti u Daruvar iz daruvarsko-pakračkoga kraja 1961.g.
Fig. 12. A) Daily commuters to Daruvar from the Daruvar-Pakrac area in 1961.

27) I. Crkvenčić: Kretanje radne snage kao geografski problem, Geografski glasnik XXIV, Zagreb, 1962, p. 51-64

DNEVNI MIGRANTI U PAKRAC 1961. GOD.

Sl. 12. B) Dnevni migranti u Pakrac iz daruvarsko-pakračkoga kraja 1961. g.
Fig. 12. B) Daily commuters to Pakrac from the Daruvar-Pakrac area in 1961.

ju oznaka razvoja društva iz agrarno-zaostalog u industrijsko. Na žalost njihovu dinamiku u poslijeratnom razdoblju ne možemo detaljno pratiti jer iscrpnim podacima raspolažemo samo za 1961. g. Te je godine u cijelome kraju bilo ukupno 10 043 radnika i službenika od kojih je 3 250 ili 32,3% radilo van mjesta stanovanja.

Koliko su dnevne migracije prometno-geografski uvjetovane, pokazuje nam činjenica da su gotovo sva mjesta, iz kojih više od 20% stanovništva radi van mjesta stanovanja, uz glavne prometnice što prolaze središnjim dijelom ovoga kraja. Kod toga, naravno, moramo izuzeti Pakrac, Daruvar, Sirač i Miokovićevo, koji sami pružaju

svome stanovništvu mogućnost zapošljavanja, te ga ono ne mora tražiti izvan njih.

Ovdje dolazi na vidjelo prostor najintenzivnijih dnevnih kretanja radne snage, iz čega se vidi da su jedino Daruvar i Pakrac jaki gravitacijski centri u ovome kraju.

Koliko ljudi iz pojedinih sela dolazi dnevno na rad u ta dva grada, možemo pratiti na slikama 12-A i 12-B. Najveći broj dnevnih migranata dolazi u oba grada iz njihove neposredne blizine i iz sela duž pruge i važnijih cesta.

S obzirom na spol, mnogo veći udio među dnevnim migrantima imaju muškarci. Među migrantima unutar granica općine gdje stanuju činili su 1961. g. 85,7%, a van granica njihove općine 93,1%.

Budući da daleko najveći broj dnevnih migranata daruvarsko-pakračkog kraja gravitira Daruvaru (66,0% od svih migranata u njegovoj općini) i Pakracu (64,9% od svih migranata u njegovoj općini), razmotrit ćemo njihova glavna obilježja u tim naseljima. Po dobi (Tab. 13) prevladavaju dnevni migranti mlađi od 40 godina. Njihov je udio nešto veći kod Daruvara (80,1%) nego kod Pakraca (76,8%). Najzastupljeniji su u dobnoj skupini od 25 do 29 godina i samo u toj dobnoj skupini ima ih kod Daruvara više nego svih migranata starijih od 40 godina, a kod Pakraca tek neznatno manje.

Tab. 13. Dnevni migranti u Daruvar i Pakrac po dobi 1961. g.

Table 13. Daily commuters to Daruvar and Pakrac by age in 1961.

Grad	Do 39 g.		Preko 40 g.		Od 25—29 g.	
	Ukupno	Ukupno %	Ukupno	Ukupno %	Ukupno	Ukupno %
Daruvar	1 152	923 80,1	229	19,9	252	21,9
Pakrac	1 105	849 76,8	256	23,2	233	21,1

S obzirom na djelatnosti, vidimo da je udio dnevnih migranata izrazito najveći u sekundarnim djelatnostima. Osobito je velik u Daruvaru (58,6%), dok je u Pakracu manji od 50%, ali mu je zato mnogo viši udio u skupini tercijarnih djelatnosti (38,7%). U oba grada najmanje dnevnih migranata ima u skupini primarnih ekonomskih djelatnosti, što je i normalno.

S obzirom na posjedovanje zemljišta i veličinu posjeda domaćinstava iz kojih dnevni migranti potječu, većina je bez zemlje ili s malim posjedom, ali je veoma značajno da i kod domaćinstava s većim posjedom broj nije više malen, što nam već nagovještava novi proces deagrarijacije.

Više od 70% dnevnih migranata ovoga kraja ima od školske spreme samo osnovnu školu, nepotpunu osnovnu školu ili je bez školske spreme. Identična situacija je kod Daruvara i Pakraca. To nam pokazuje da su kretanja radne snage još uvijek u početnoj fa-

zi i da su gradski centri ovdje najprivlačnije tačke kraja, a ne kao u razvijenim zemljama, gdje na odvajanje mjesta stana i rada utječe »bježanje« imućnijeg stanovništva izvan grada. Kvalifikacijska struktura dnevnih migranata Daruvara i Pakraca gotovo se i ne razlikuje od školske. Najveći broj migranata čine nekvalificirani i priučeni radnici (55⁰/₀); broj pada što im je kvalifikacija viša.

Prema izvoru prihoda, najveći dio potječe iz mješovitih domaćinstava, koja sami stvaraju na taj način što traže izvor zarade izvan svog prvobitno poljoprivrednog domaćinstva. 1961. g. bilo je u cijelome kraju 45,4⁰/₀ poljoprivrednih, 24,3⁰/₀ mješovitih i 30,1⁰/₀ nepoljoprivrednih domaćinstava.

Stvaranje mješovitih domaćinstava važan je socijalno-geografski proces, jer dopunskom zaradom jednog ili više članova mijenjaju strukturu, standard i način života. Sve se to manifestira u prostoru ovoga kraja, od kojeg je u pozitivnom smislu najvidljivija urbanizacija sela, a u negativnom stvaranju socijalnog ugaru.²⁸⁾ 24,4⁰/₀ mješovitih domaćinstava, koliko ih je 1961. g. bilo u cijelome kraju, predstavljaju jezgro najvećih vanjskih i unutarnjih materijalnih i psiholoških promjena. Njihova koncentracija oko Daruvara i Pakraca pokazuje da su uvjetovane upravo mogućnošću dnevnog kretanja radne snage u Daruvar i Pakrac, a istovremeno nas upućuje na promatranje prostora u kojemu možemo očekivati najveće promjene. Ona su u brojnim slučajevima samo prva faza u deagrarnizaciji dijela stanovništva, bilo preko pojedinačnog napuštanja poljoprivrede od jednog člana porodice ili deagrarnizacije čitave porodice, najčešće na taj način što se preseli u grad ili mu se približi.

Zbog čestog deficita radne snage kod mješovitih domaćinstava sve je veća pojava socijalni ugar. Iako se on već primjećuje u prostoru, ne može se, nažalost, prikazati njegova površina i rasprostranjenost, jer za sada u katastarskim uredima ne postoje o njemu nikakvi podaci.

Deagrarnizacija je važan suvremen proces u cijelome kraju, a može se vremenski i prostorno pratiti u poslijeratnom razdoblju. Dok je u cijelome kraju 1948. g. bilo 73,4⁰/₀ agrarnog stanovništva, 1953. godine taj udio je spao na 68,3⁰/₀, a 1961. g. na 56,5⁰/₀. Blaži pad u razdoblju 1948–1953. g. odraz je poslijeratnih potreba većeg broja radnika u novosagrađenoj industriji naše zemlje i predstavlja uglavnom napuštanje sela od gospodarski slabijih seljaka. U razdoblju između 1953—1961. g. deagrarnizacija stanovništva i napuštanje sela poprimilo je mnogo veće razmjere i nije više samo rezultat socijalnih prilika već je i psihološke prirode. Težak rad na zemlji i neizvjesnost prihoda dovode do težnje mnogih, pogotovo mlađih ljudi sa sela, da se zaposle u gradu na, za njihove pojmove, lakšim poslovima, koji možda donose manje, ali sigurne prihode. Sam grad priv-

28) W. Hartke: Die »Sozialbrache« als Phänomen der geographischen Differenzierung der Landschaft, Erdkunde, Heft 4, Bonn, 1956, p.

lači svojim mogućnostima, standardom i svestranijim načinom života. Upravo je to razlog da je u razdoblju 1953—1961. g. u cijelom kraju selo napustio 2 951 stanovnik, što iznosi 4,4% od ukupnog broja stanovnika 1953. g., odnosno 6,1% seoskog stanovništva iste godine.

Dok su 1953. g. 42 sela imala manje stanovnika nego 1948. g, napuštanje sela u razdoblju između 1953—1961. g. rezultiralo je padom stanovnika u 93 sela.

Većina sela s padom broja stanovnika između 1948—1953. g. zatvara širi krug oko Pakraca i Lipika, te na taj način pokazuje kamo je seosko stanovništvo selilo i gdje je proces u ovome kraju počeo. Većina od 66 sela s padom stanovnika u razdoblju 1953 do 1961. g. bila je u nizinskom i bogatijem dijelu kraja, što nam govori da odlazak stanovništva sa sela u ovome dijelu i u ovome razdoblju nije bio samo ekonomski uvjetovan.

Kod napuštanja sela odlučujuću ulogu ima u novije vrijeme psihološki momenat. Selo napušta većinom mlađe i za rad sposobnije stanovništvo. To dovodi do novog procesa; direktnog i indirektnog starenja demografske mase, jer se posljedica odlaska mlađeg stanovništva odražava u veoma niskom prirodnom priraštaju, a negdje i u prirodnom padu kretanja broja stanovnika. Takve negativne pojave najbolje se očituju u zapadnom nizinskom dijelu. Njihov rezultat je velik broj starih seoskih domaćinstava bez nasljednika, smanjenje broja članova domaćinstava i socijalni ugar kao najočitiji pejzažni odraz unutrašnjih socijalno-ekonomskih i psiholoških procesa.

Proces smanjenja prosječnog broja članova domaćinstava može se pratiti po poslijeratnim popisnim godinama. 1948. g. prosječan broj članova domaćinstava bio je 3,96, 1953. 3,87, a 1961. svega 3,64. Zanimljivo je da su prosječno najveći broj članova imala mješovita domaćinstva (4,09), dok je kod poljoprivrednih (3,78) i nepoljoprivrednih (3,07) bio znatno manji. Na prvi pogled iznenađuje relativno mali prosječni broj članova poljoprivrednih domaćinstava, a najveći kod mješovitih. Ali mješovita domaćinstva to ne bi mogla ni postati da uz uvjete zapošljavanja nemaju i dovoljan broj članova, jer bi inače ili morala ostati poljoprivredna, kakva su redovito bila ranije, ili postati posve nepoljoprivredna, jer ne bi imao tko obrađivati zemlju.

Ustanovljeno je da selo napušta veliki broj stanovništva pa je potrebno pogledati kamo oni odlaze. Jedan dio napušta daruvarsko-pakrački kraj i odlazi u gradove izvan njega, većinom u Zagreb. Drugi dio koncentrira se u Daruvar ili Pakrac i naselja u njihovoj neposrednoj blizini i uvjetuje bržu urbanizaciju toga prostora. To je u poslijeratnom razdoblju uvjetovalo brži porast broja stanovnika ne samo Daruvara, Pakraca i mjesta neposredno uz njih, već i svih mjesta uz glavne prometnice ovoga kraja. To je postao najvitalniji dio daruvarsko-pakračkoga kraja, prostor najjačih gospodar-

skih aktivnosti i pojas pozitivnih promjena, što ulijeva nadu u budućnost cijeloga kraja, za razliku od ranije spomenutih nizinskih sela, kod kojih su socijalno-geografski procesi zauzeli toliko negativne i zabrinjavajuće oblike, da bi se što prije trebalo pristupiti njihovom detaljnijem naučnom proučavanju i ozbiljnom praktičnom rješavanju.

Zaključak

Daruvarsko-pakrački kraj ne predstavlja posebnu prirodnu regiju, pa nije ni imao svojeg posebnog fiksiranog imena. Zato mu je u ovom radu dato ime po dva inače manja, ali za njega važna gradska centra.

Karakterizira ga otvorenost i laka povezanost s okolnim prostorom. Jedino je s istoka ograđen Papukom i Psunjem, ali je i u tom smjeru povezan s Požeškom kotlinom sedlom kod Bučja na svega 365 m aps. visine između spomenutih gora.

Otvorenost i prohodnost bile su jedan od preduvjeta rane i dobre naseljenosti, koju su potencirali veoma povoljni prirodni uvjeti: konfiguracija zemljišta, povoljna klima, obilje vode, plodno tlo i bogatstvo šuma.

Zbog toga ne trebamo osim spomenutih tražiti posebne uvjete ili uzroke dobre rane naseljenosti, o kojoj imamo podatke još iz XII stoljeća i koja se do prodora Turaka u ovaj kraj sigurno još i poboljšala.

Ali osim prirodnih uvjeta na naseljenost i naseljavanje ovoga kraja snažan su utjecaj imala i društvena zbivanja. U prošlosti je bez sumnje najvažniji utjecaj imao prodor Turaka. Oni su uvjetovali potpunu smjenu stanovništva; starosjedilačko, ratarsko, hrvatsko stanovništvo koje je pobjeglo pred Turcima preko Ilove prema zapadu zamijenjeno je porodicama turskih martologa, tj. stočarskim, srpskim stanovništvom koje se nastanilo na padinama Papuka i Psunja. Potiskivanjem Turaka najplodniji i do tada granični prostor ostaje prazan, pa postaje medij dugotrajnih naseljavanja.

Doseljavanja su bila najsnažnija u sedmom, osmom i devetom desetljeću prošlog stoljeća, a potakla ih je velika agrarna kriza koja je prvenstveno uvjetovala raspadanje veleposjeda i starih kućnih zadruga, te proletarizaciju domaćeg seljaka. Tada u ovaj kraj dolaze u većem broju i mnogi stranci s područja čitave tadašnje Austro-Ugarske monarhije (Nijemci, Česi, Mađari, Slovaci, Talijani i dr.), pa on postaje jedan od nacionalno najheterogenijih prostora u našoj zemlji. To je i doba gradnje željezničke pruge kroz ovaj kraj, koja ne samo da je omogućila brže i snažnije doseljavanje, već je stvorila i preduvjet za različitu valorizaciju prostora.

Dolazak stranaca uvjetovao je najveći porast broja stanovnika kakav se kasnije nije ponovio. Dapače, kretanje broja stanovnika po popisnim godinama pokazuje konstantno smanjivanje relativne vrijednosti porasta.

Slično je i kod prirodnog kretanja broja stanovnika. Veliko suvremeno smanjivanje nataliteta u cijelom kraju uvjetovalo je smanjeni prirodni priraštaj u brdskom i dovelo do zabrinjavajućeg prirodnog pada u nizinskom dijelu kraja.

To je zbog relativno male gustoće stanovnika još uvijek tipičan imigracijski prostor. Međutim, istovremeno je to i prostor emigracije. Samo u razdoblju nakon II svjetskog rata izgubio je čak 90% vrijednosti svog prirodnog priraštaja.

Suvremena migracija manifestira se u tri oblika: odlaženje domaćeg stanovništva u gradove izvan kraja, doseljavanje siromašnijeg agrarnog stanovništva izvan kraja ili iz brdskog dijela ovog kraja prema Daruvaru i Pakracu te glavnim prometnicama. Na preseljavanje unutar kraja i u gradove utjecala je poslijeratna industrijalizacija, ali i psihološki momenti. Procesi koncentracije neagrarnih gospodarskih djelatnosti bili su najveći na kontaktu ekonomski različitog brdskog i nizinskog dijela kraja gdje su provedene i glavne prometne linije. Neagrarne djelatnosti omogućile su zapošljavanje većeg broja stanovništva, te njihovu veću koncentraciju u tom prostoru. Na taj je način izdvojen središnji i gospodarski najaktivniji dio kraja, od čisto poljoprivrednog na zapadu i poljoprivredno-šumarsko-rudarskog na istoku. Neagrarne djelatnosti u njemu omogućile su i zapošljavanje stanovništva izvan njega, što je uvjetovalo dnevne migracije radne snage, a preko njih dovelo do stvaranja mješovitih domaćinstava, zapuštanja zemljišta i konačno djelomične deagrarizacije.

Zbog velikih razlika između tri spomenuta dijela kraja razmotrit ćemo pojedinačno njihove glavne suvremene karakteristike i procese koji se najevidentnije reflektiraju upravo kod njihovog stanovništva.

Središnji dio kraja duž prometnica i na kontaktu dviju različitih prirodnih sredina najgušće je naseljen. U njemu se razvilo najviše naselja s prevagom neagrarnih funkcija i jedina dva gradska naselja cijeloga kraja. Ovdje nije samo najveća koncentracija ljudi već i gospodarskih aktivnosti i raznorodnih funkcija. To je sve našlo odraz u čitavom nizu osobina stanovništva. Ovo je prostor prirodnog priraštaja stanovništva koji je najbliže jugoslaven-skom prosjeku i prostor najnižeg mortaliteta u cijelom kraju. Dobna i spolna struktura stanovništva mu je pravilna i piramidalnog oblika. To je najprosvjećeniji dio kraja i prostor s najmanjim udjelom stanovništva u grupi primarnih gospodarskih djelatnosti. Udio dnevnih migranata mu je najveći, što je odraz komunikativnih mogućnosti. Upravo te činjenice omogućile su da se taj središ-

nji prostor najbrže transformira i da su suvremeni procesi kod njegovog stanovništva najočiti. Industrijalizacija je uvjetovala lakše zapošljavanje i dnevne migrante, a lančano preko njih stvaranje mješovitih domaćinstava ili čak i nepoljoprivrednih domaćinstava, dakle — proces deagrarnizacije. Međutim, odmah treba naglasiti da za razliku od ostalih dijelova kraja proces deagrarnizacije nije ostavio iste tragove u pejzažu. Unatoč manjeg udjela stanovništva u grupi primarnih djelatnosti intenzitet obrade zemljišta u središnjem dijelu kraja nije se smanjio, a pojave socijalnog ugara javljaju se tu sporadično i vrlo rijetko.

Prilike kod istočnog, brdskog dijela kraja u mnogome se razlikuju. To je šumoviti i najrjeđe naseljeni dio kraja. Naselja su mu mala, najvećim dijelom s manje od 200 stanovnika. To je prostor najvećeg nataliteta, koji je u nekim selima u prvim godinama nakon rata bio gotovo jednak kao u najzaostalijim dijelovima svijeta. I mortalitet je ovdje bio velik, ali je zajedno s natalitetom u konstantnom opadanju, tako da je sada prirodni priraštaj tog dijela kraja gotovo sveden na jugoslavenski prosjek, ali je još uvijek daleko iznad prosjeka Daruvarsko-pakračkoga kraja. To je nepovoljan prostor za bolji život ljudi, osobito u njegovom najvišem dijelu, koji konstantno ima višak ruku, a i višak ustiju. To je uvjetovalo i konstantnu emigraciju koja je prvenstveno ekonomski uvjetovana, a potpomaže je i vlast zbog skupoće gradnje i održavanja neophodnih ustanova (npr. škola, zdravstvena stanica i sl.) u zabačenim selima s malo stanovnika. To nam pomaže objasniti ogroman udio nepismenog stanovništva, koji je u gotovo svim selima ovog dijela kraja veći od 30% (kod stanovništva starijeg od 10 g.), a u jednom selu je 1961. g. iznosio čak 59,9%! To je prostor u kojem većina stanovništva živi od iskorištavanja slabog zemljišta, a tek manji dio od rada u šumi ili kamenolomima. Posljednje dvije grupe su začetnici stvaranja mješovitih domaćinstava, koja su nukleusi sporih, ali ipak vidljivih pozitivnih promjena i u ovaj prostor, a koje se prvenstveno očituju u suvremenijoj gradnji kuća i promjeni načina života.

Zapadni, nizinski dio kraja potencijalno je najbogatiji poljoprivredni prostor. U njemu su se formirala okupljena sela s velikim brojem stanovnika. Unatoč velike površine plodnog zemljišta relativna gustoća mu je nešto ispod jugoslavenskog prosjeka, pa je to medij konstantne imigracije. Nju indirektno omogućava i vrlo nizak natalitet ovog dijela kraja, koji je u nekim selima zbog već tradicionalnog sistema »jedinac« poprimio zabrinjavajuće oblike i doveo čak do prirodnog pada. To se najočitiije odražava kod dobne strukture stanovništva, gdje dolazi do izražaja mali udio mladog i relativno veliki udio starog stanovništva. To je čisti agrarni prostor s vrlo malim udjelom neagrarnog stanovništva. Prosvijećenost mu je za naše prilike relativno visoka, a udio nepismenih neznatan. Zato u prvi mah zbunjuje suvremeni relativno jak proces deagra-

rizacije stanovništva ovog dijela kraja, koji nije ekonomski uvjetovan, već je prvenstveno psihološke naravi. Prostor napušta u većini slučajeva mlađe stanovništvo s ekonomski jačih agrarnih gospodarstava, pa sve više dolazi do izražaja prevaga staračkih domaćinstava bez nasljednika. To se reflektira i u pejzažu u vidu socijalnog ugara, jer se svake godine opaža sve veći i veći broj neobrađenih parcela. Dakle, procesi ovog dijela kraja poprimaju sve više negativne i zabrinjavajuće trendove i trebalo bi naći način da se što prije priđe njihovom rješavanju.

Iz ovih nekoliko iznešenih primjera vidimo koliko prirodna sredina, historijsko naslijeđe i neiskristalizirana suvremena poljoprivredna politika mogu utjecati da se na jednom relativno malom prostoru kao što je daruvarsko-pakrački kraj mogu kod stanovništva odraziti tako velike razlike da bi se samo i na osnovu njih mogla izdvojiti tri međusobno toliko bitno različita dijela kraja.

S U M M A R Y

The Daruvar-Pakrac area does not represent a separate natural region and therefore has not been given a definite name of its own. Therefore, in this paper, the area has been designated by two rather small but, nevertheless, for the area important town centers.

Its specific features are open country and an easy access to the surrounding space. At east only it is closed by mountains Papuk and Psunj but also in this direction it is connected with Požega valley by a saddle between the two mountains at Bučje at 365 meters a.s.l. only.

This open character and ease of access had been one of the conditions leading to an early and good settling of the area enhanced by very favourable natural conditions: land contour, good climate, abundance of water, fertile soil and rich woods.

Therefore one has not to look after some special conditions, in addition to these, or after reasons of this early settling proved by available records as far back as 12th century the rate of which had been going steadily up until it was interrupted by invasion of Turks into the area.

However, in addition to the natural conditions, the settling and density of population of the area had been influenced strongly also by social developments. There is no doubt that, in the past, the most important influence was exerted by the invasion of Turks: it brought about a complete replacement of population. The indigenous, agricultural Croatian population who had fled before Turks across river Ilova westward was replaced by families of Turkish »martologs« (Turkish from Greek *armatoloi* = armed men) i.e. cattle-raising Serbian population who settled at the slopes of Papuk and Psunj. After Turks had been pushed back, the most fertile and, until then, frontier area, was left empty and unattended to without settlers to be resettled anew slowly and during a long span of time.

Inward migrations were strongest in seventh, eighth and ninth decades of 19th century brought about by a severe agrarian crises resulting, in the first place, in a breakdown of large estates and ancient family cooperatives as well as in proletarianization of indigenous peasants. At that time came to this area numerous strangers from all parts of the then Austro-Hungarian monarchy (Germans, Czechs, Hungarians, Slovaks, Italians and other) so that the area has become one of the most heterogenous areas in terms of nations in our country. This in the time of construction of a railway

running through this area which not only induced a faster and more numerous immigration but also brought about the conditions required for a diversified valuation of the space.

This immigration of strangers resulted in the greatest increase of population never to be recorded again. On the contrary, population changes according to census years show a constant decrease of the relative increase value.

Similar is with the natural population changes of the area. A great contemporary natality drop in the whole area has resulted in a diminishing natural increase in highlands and in an alarming natural decrease in lowlands.

The area is, due to a relatively low population density, still a typical immigration area. However, in the same time it is an emigration area: in the period after World War II only it has lost as much as 90 % of the value of its natural population increase.

Modern migration is manifested in three forms: outward migration of indigenous population to towns outside of the area, inward migration of poor agricultural population from outside or from highlands of the area to lowlands, and large-scale movement of indigenous population from the whole area toward Daruvar and Pakrac and main communications. This inter-area migration and outward migration to towns have been influenced upon by post-war industrialization but also by psychological reasons. Processes of concentrations of non-agricultural economical activities have been most conspicuous at the overlapping line of economically differing highlands and lowlands of the area where also main communications run through. Non-agricultural activities have enabled the employment of a great part of population and its stronger concentration in this area. Thus has been singled out the central and economically most active part of the area running from purely agricultural at west to agricultural-forestry-mining at east. Non-agricultural activities within it have also made possible the employment of inhabitants outside of the area thus resulting in daily commuting of labour and, consequently, in the formation of mixed households, land leaving and, finally, in a partial abandoning of agriculture.

Because of great differences between the three mentioned parts of the area, we shall consider separately their main contemporary features and processes which find most evident expression in the very population.

The central part of the area along communications and at the overlapping line of two different natural environments is most densely populated. Here most of villages have been formed with prevaillingly non-agricultural functions and the only two town centres of the whole area. Here, also, it is not only the greatest concentration on people but also of economical activities and various functions. All these elements have found an adequate expression in a host of traits of population. This is an area with natural increase of population being the nearest to the Yugoslav average and also an area with the lowest death rate in the Daruvar — Pakrac area. Both age and sex structures of its population are regular and pyramidal. This is the most educated part of the area and, in the same time, an area with the smallest share of population employed in the group of primary economical activities. The share of daily commuters is the greatest, a result of accessible communications. These very facts have enabled this central part to transform most quickly and to reflect modern processes on its population in a most distinct way. Industrialization has both facilitated and speeded up employment of its inhabitants and brought about the appearance of daily commuters and, through the latter, in a chain-reaction so to say, the formation of mixed households or even non-agricultural households, i.e. the process of "de-agrarianization". However, it should be at once emphasized that the process of "de-agrarianization", in contrast with other parts of the area, has not left the same imprints upon the landscape. In spite of a smaller share of population in the group of primary economical activities, the intensity of land cultivation in the central part has not diminished and the phenomenon of social fallow appears here and there only and very seldom.

Conditions in the eastern, mountainous part of the area differ considerably and in many aspects. This is a wooded and most poorly populated part of the area. Places here are small with less than 200 inhabitants. This is the part with the greatest birth rate which in some villages in post-war years was almost equal to that in most underdeveloped parts of the world.

Death rate, too, was here great but has been since, together with birth rate, constantly on the decline so that the natural increase in this part of the area has dropped down to almost the Yugoslav average -- being, however, still far above the average of the Daruvar -- Pakrac area. It is a harsh and unfavourable area to enable a better life for its population particularly in its highest part having a constant surplus of able hands but also a surplus of hungry mouths. This has brought about a continuous emigration being, primarily, motivated by economical reasons also stimulated by government due to forbidding costs of construction and maintenance of essential public institutions (e.g. schools, health centers etc.) in remote villages with few inhabitants. This goes to explain an enormous percentage of illiterate inhabitants being in almost all villages in this part of the area above 30% (population from 10 years of age and in one village in 1961 it amounted to as much as 59.9%! This is an area where most of inhabitants make their living out of farming poor soil and a small part only work in forests and quarries. The latter two groups are initiators of mixed households - the nuclei of slow but, nevertheless, visible positive changes even in this area as reflected in building of more modern houses and a change of way of life.

The western part, lowlands, is potentially the richest part of the area in agricultural sense. Here formed villages with a great number of inhabitants. In spite of a great acreage of fertile soil, its relative density is somewhat below the Yugoslav average thus acting as a medium of a constant inward migration. This inward migration is indirectly stimulated also by a very low birth rate of this part of the area which, in some villages, because of the traditional system of »one child family«, has dropped to alarming proportions and even resulted in the natural decrease. This has found its most conspicuous expression in the age structure of population: the share of young population is small and the share of old population very great in the relative sense. It is a purely agricultural area with a very small percentage of non-agricultural population. The degree of education of its inhabitants is, for our conditions, relatively high and the number of illiterate negligible. Therefore, at first sight, one is puzzled by the recent, relatively strong process of »de-agrarianization« of the population of this area which, however, has not been motivated by economical but primarily by psychological reasons. The area is being abandoned mostly by young population from economically more prosperous farms so that a preponderance of »old man« households without heir is on the increase. This phenomenon has left its marks on the landscape in the form of social fallow: every year there are more and more uncultivated plots. Accordingly, processes in this part of the area taking on the form of increasingly negative and alarming trends so that there should be found necessary ways and means to begin with their improvement.

From these few examples one may see in what a degree the natural environment, historical heritage, and non-crystallized modern agricultural policy, can influence a relatively small area such as is the Daruvar -- Pakrac area in the sense of creating such great differences with its population that on basis of these differences only it was possible to single out easily three separate parts of the area -- differing from each other in the very essentials.